DE NEDERLANDSE OPSTAND: ERFGOED ONZER VADEREN

Negentiende-eeuwse interpretaties van de Nederlandse Opstand in termen van de erfgoedtheorie

DE NEDERLANDSE OPSTAND: ERFGOED ONZER VADEREN

Negentiende-eeuwse interpretaties van de Nederlandse Opstand in termen van de erfgoedtheorie

Leiden, juni 2009
Scriptie Master Cultureel Erfgoed, Universiteit Utrecht
Astrid van den Broek
Begeleidend docent: Dr. H. Henrichs

Zijn onze voorouders vrij en groot geworden,
wij zullen het erfgoed onzer Vaderen
ongeschonden aan onze Kinderen overleveren.
Zoo waarlijk helpe ons God Almagtig!

P. Hofstede de Groot,
Toespraak bij de onthulling van het monument voor graaf
Adolf van Nassau te Heiligerlee, 23 mei 1873,
Gedenkboek van Heiligerlee (Groningen 1873) 17.

INHOUD

1 DE NEDERLANDSE OPSTAND IN TERMEN VAN DE ERFGOEDTHEORIE 7
1.1 Het erfgoed onzer Vaderen 7
1.2 De Nederlandse Opstand in termen van de erfgoedtheorie 8
1.3 De term "Nederlandse Opstand" 10
1.4 Erfgoed en de erfgoedtheorie 11
1.5 Historische benadering van het verleden 12
1.6 Problematisering van de band met het verleden 13
1.7 Hoe komt een beeld tot stand 14
1.8 Beschikbare interpretaties en bronnen in de negentiende eeuw 16
1.9 De Nederlandse Opstand in dienst van negentiende-eeuwse natievorming ... 18
1.10 Erfgoed Nederlandse Opstand verdwijnt uit maatschappelijke blikveld na Tweede Wereldoorlog 20
1.11 Waarom anno 2009 dit onderwerp? 22

2 PROTESTANTS ERFGOED. *LEYCESTER IN NEDERLAND*, DOOR A.L.G. BOSBOOM-TOUSSAINT 25
2.1 Inleiding 25
2.2 Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886) 26
2.3 De protestantse interpretatie 28
2.4 Invloed van het Réveil 32
2.5 Waarom *Leycester in Nederland* op dat moment? 34

3 KATHOLIEK ERFGOED. DE MARTELAREN VAN GORCUM 37
3.1 Inleiding 37
3.2 Overlevering van de herinnering aan de martelaren 39
3.3 Hernieuwde katholieke aandacht in de Noordelijke Nederlanden 40
3.4 De Romeins-pauselijke interpretatie 42
3.5 De Nederlands-katholieke interpretatie 45
3.6 De bedevaartkerk 46

4 LIBERAAL ERFGOED. HET STANDBEELD VOOR GRAAF ADOLF VAN NASSAU 49
4.1 Inleiding 49
4.2 Initiatiefnemers voor het standbeeld voor graaf Adolf 51
4.3 Voorstelling monument voor graaf Adolf 53
4.4 De liberale interpretatie van de Nederlandse Opstand 55

5 BETWIST ERFGOED. POLEMIEK, NATIEVORMING EN OPKOMST ONPARTIJDIGE GESCHIEDSCHRIJVING....61
5.1 Betwist erfgoed....61
5.2 *Lieux de mémoire* over de Nederlandse Opstand en de nationale identiteit....63
5.3 Uit elkaar drijven erfgoedbenadering en historische benadering....68

6 CONCLUSIE....73

7 NASCHRIFT – DE NEDERLANDSE OPSTAND ANNO 2009....79

BIBLIOGRAFIE

1 DE NEDERLANDSE OPSTAND IN TERMEN VAN DE ERFGOEDTHEORIE

1.1 Het erfgoed onzer Vaderen

P. Hofstede de Groot verwees in zijn toespraak naar het 'erfgoed onzer Vaderen' (zie het motto hierboven). Hij sprak deze woorden in 1873 tijdens de onthulling van het monument voor graaf Adolf van Nassau. Hofstede de Groot had het over erfgoed in de letterlijke betekenis: het materiële en immateriële erfgoed dat wordt doorgegeven van generatie op generatie. Hij zag het als een 'heiligen pligt' van de huidige generatie om '[d]en edelen geest onzer voorouders in ons kroost aan te kweeken'.[1] Wat verstond hij onder die geest? Dat was met name de vrijheidszin, de godsdienstvrijheid en de eerbied voor de Koning waarvoor gevochten was tijdens de Nederlandse Opstand. Dat Willem III aanwezig was bij de onthulling van het monument voor graaf Adolf zal er zeker toe hebben bijgedragen dat Hofstede de Groot de eerbied voor de koning nadrukkelijk als Nederlands erfgoed noemde. Hij was er begrijpelijk huiverig voor om in aanwezigheid van koning Willem III in te wrijven dat de Nederlandse Opstand – één van de belangrijkste historische periodes voor de vorming van het land – had geleid tot de *Republiek* der Zeven Verenigde Nederlanden. En toch moest hij in zijn toespraak verklaren waarom "wij Nederlanders" in 1873 terecht en enthousiast stonden te jubelen bij een nieuw monument voor graaf Adolf. Vanuit historisch oogpunt was de eerbied voor de koning dus een vreemde bokkensprong. Het was een bokkensprong die voorbij ging aan de enorme kloof tussen het einde van de zestiende eeuw en het einde van de negentiende eeuw. Deze scriptie gaat over die kloof tussen heden en verleden, en over de rol die erfgoed speelt bij het overbruggen ervan.

[1] P. Hofstede de Groot, openingsrede bij onthulling monument graaf Adolf, afgedrukt in: *Gedenkboek van Heiligerlee. De onthulling van het monument te Heiligerlee, in tegenwoordigheid van Z.M. den Koning, den 23 mei 1873* (Groningen 1873) 18.

1.2 De Nederlandse Opstand in termen van de erfgoedtheorie

In deze scriptie wordt onderzocht hoe het negentiende-eeuwse beeld van de Nederlandse Opstand in termen van de erfgoedtheorie te beschrijven is. De invalshoek is dus nadrukkelijk geen historische: het is niet aan de orde of een bepaalde negentiende-eeuwse interpretatie volgens hedendaagse historisch-wetenschappelijke zienswijzen correct of incorrect is. De invalshoek is die van de erfgoedtheorie. Deze theorie gaat ervan uit dat het verleden in dienst staat van het heden. Erfgoed is een soort sociaal geheugen; het collectieve geheugen van een samenleving.

Drie negentiende-eeuwse *lieux de mémoires* over de Nederlandse Opstand staan in deze scriptie centraal. Het eerste *lieu de mémoire* is de populair-historische roman *De graaf van Leycester in Nederland* van A.L.G. Bosboom-Toussaint. Deze roman verscheen in 1846-49 en heeft het Leicesterse tijdvak (1585-86) als onderwerp. De tweede plaats van herinnering behandelt de martelaren van Gorcum in Brielle en de Bedevaartskerk die in hun herinnering is opgericht. Deze priesters en monniken uit Gorcum zijn in 1572 in Brielle gemarteld en opgehangen. In 1880 is een houten kapel als officiële bedevaartsplek gewijd ter herinnering aan de martelaren. Het derde *lieu de mémoire* is het monument voor graaf Adolf in Heiligerlee. De eerste steen voor dit standbeeld werd gelegd in 1868. Het monument verwijst terug naar 1568 toen de opstandelingen onder leiding van de graven Lodewijk en Adolf van Nassau hun eerste overwinning behaalden op de Spaanse troepen.

Ik heb voor deze drie specifieke cases gekozen omdat daarmee zichtbaar wordt wélk erfgoed negentiende-eeuwse maatschappelijke groepen als hun erfgoed veronderstelden. De specifieke cases brengen de overkoepelende *traditie* samen met de unieke gevallen, of zoals Pierre Nora het omschreef voor de Franse *lieux de mémoire*: 'it brings the models that underpin social structures and shape collective representations together with the singularities, or distinctive characteristics associated with the image

of France...'[2] Door de unieke gevallen tot onderwerp te nemen en door de interpretaties van het verleden in die unieke gevallen te analyseren, ontstaat er meer zicht op de 'invention of tradition', om het in termen van Hobsbawm te stellen.[3]

De drie behandelde plaatsen van herinnering hadden elk in de negentiende eeuw een specifieke functie. Ze zijn alledrie exemplarisch voor de herinnering aan de Nederlandse Opstand binnen een bepaald segment van de Nederlandse bevolking. Mevrouw Bosboom-Toussaint kwam uit orthodox-protestantse kring en werd vooral bij het protestantse deel van de bevolking veel gelezen en zeer gewaardeerd. De martelaren van Gorcum hadden uiteraard voor het katholieke deel van de bevolking een sociale rol. En achter het standbeeld voor graaf Adolf in Heiligerlee zaten vooral mensen met een liberale kijk op Nederland. Om antwoord te kunnen geven op de hierboven geschetste hoofdvraag, wordt daarom onderscheid gemaakt naar deze drie groepen (alhoewel dit uiteraard geen scherp afgebakende, elkaar uitsluitende groepen zijn; een liberaal was in bijna alle gevallen ook protestant, en katholieken hadden vaak affiniteit met liberale standpunten).[4] Het onderscheid is relevant omdat op die manier duidelijk wordt over *wiens* sociale geheugen elke plaats van herinnering handelt. En de vraag wiens sociale geheugen het betreft, is relevant voor het beeld dat in het betreffende *lieu de mémoire* geschetst wordt van de Nederlandse Opstand.

Wanneer de drie plaatsen van herinnering beschreven worden in termen van de erfgoedtheorie, wordt duidelijk welke rol ze hadden in de toenmalige samenleving. Zo wordt tevens duidelijk dat de interpretatie van de geschiedenis niet onbetwist is. Door middel van de drie cases maak ik in deze scriptie duidelijk dat je de hobbelige negentiende-eeuwse weg naar één Nederlandse natie weerspiegeld ziet in de twist over de Nederlandse Opstand. En ik maak duidelijk dat een belangrijk resultaat van die twist de ontwikkeling is van een wetenschappelijke historische traditie: in de tweede helft

[2] P. Nora, *Realms of Memory. Traditions, the reconstruction of the French Past*, deel II (New York 1997) ix.
[3] E. Hobsbawm en T. Ranger (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983 [1988]).
[4] Zie over het verband tussen religieuze groepen, erfgoed en natievorming de inleiding en met name pagina 22-26 van A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).

van de negentiende eeuw werd – mede dankzij de polemiek over de interpretatie van de Nederlandse Opstand – de erfgoedbenadering van de geschiedenis definitief gescheiden van de historische benadering.

1.3 De term "Nederlandse Opstand"

Het gebruik van de term "Nederlandse Opstand" voor alle negentiende-eeuwse beschrijvingen van die periode is problematisch en moet voorzien worden van enkele belangrijke kanttekeningen. Ten eerste: vóór de tweede helft van de negentiende eeuw werd nooit gesproken over dé Nederlandse Opstand alsof het een eigennaam betrof. Er werd vanaf het eind van de zestiende eeuw gesproken over oorlogen, beroerten, troebelen, onenigheden: altijd werden termen in meervoud gebruikt. Pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd er gesproken over de enkelvoudige gebeurtenis dé Nederlandse Opstand, of dé Nederlandse vrijheidsoorlog, vergelijkbaar met hoe men over dé Franse Revolutie spreekt.[5] Deze ontwikkeling heeft nauw te maken met de natievorming die uitgebreid aan bod komt in deze scriptie.

Ten tweede: het woord opstand heeft de betekenis van verzet tegen wettig gezag. Zestiende-eeuwse tijdgenoten en aanhangers van Willem van Oranje zouden het waarschijnlijk als een diepe belediging ervaren hebben als hun acties onder de term opstand gekarakteriseerd werden: zij stelden in hun ogen een onrechtvaardig bestuur door Filips II op een rechtmatige manier aan de kaak. De aanhangers van Willem van Oranje werden door Spaansgezinden als opstandelingen gekenschetst, waardoor het woord opstand in de zestiende eeuw een Spaansgezinde klank had. In de negentiende eeuw verloor het woord opstand langzamerhand haar emotionele lading als onrechtmatige handeling. Er is echter in de negentiende eeuw nog steeds een onderscheid te maken naar Oranjegezind en Spaansgezind in de beschrijving van de

[5] E.H. Kossmann, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 22 en H.W. von der Dunk, *In het huis van de herinnering. Een cultuurhistorische verkenning* (Amsterdam 2007) 171-74.

periode: de katholieken omschreven de periode vooral met woorden als opstanden en beroerten. De Oranjegezinden beschreven haar vooral als vrijheidsoorlog en opstand tegen tiranniek gezag. Hier wordt dus al zichtbaar dat het gebruik van een dergelijke typering uiting geeft aan een bepaalde visie op zo'n periode. De woordkeus is dus niet vrijblijvend en moet zorgvuldig gemaakt worden.

In deze scriptie heb ik er voor de leesbaarheid toch voor gekozen om de term Nederlandse Opstand te gebruiken. Deze term duidt hier de periode aan waar hij heden ten dage aan refereert: de jaren 1568 vanaf de Slag bij Heiligerlee tot 1587 als landvoogd Leicester terug naar Engeland ging. Vanaf dat moment regeerde de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zonder landvoogd of gouverneur-generaal.

1.4 Erfgoed en de erfgoedtheorie

Erfgoed is dat wat materieel en immaterieel is overgeleverd uit het verleden; ideeën, plekken, monumenten, afbeeldingen, etc. Er is een onderscheid te maken tussen een erfgoedbenadering van het verleden en een historische benadering van het verleden. Bij de erfgoedbenadering staat het verleden nadrukkelijk in dienst van het heden. David Lowenthal omschrijft de erfgoedbenadering als volgt: 'heritage [is] a profession of faith in a past tailored to present-day purposes'.[6] En erfgoed is datgene uit het verleden 'we glory in or agonize over, the past through whose lens we construct our present identity, the past that defines us to ourselves and presents us to others'.[7] De erfgoedbenadering heeft daarom meer te maken met 'social memory' dan met de geschiedenis zelf; het is een vorm van sociaal geheugen, waarbij het verleden een duidelijke functie heeft voor het heden: 'Social groupings need a record of prior

[6] D. Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1997) x.
[7] D. Lowenthal, 'Heritage and history. Rivals and partners in Europe', in: R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 29-39, aldaar 29.

experience, but they also require a picture of the past which serves to explain or justify the present, often at the cost of historical accuracy'.[8]

De erfgoedbenadering (of sociaal geheugen) kan dus verschillende functies hebben in een maatschappij: het biedt groepen mensen troost of inspiratie, het vormt en onderhoudt een politieke en nationale identiteit of een gevoel van onderdrukking, buitensluiting of tegenslag. De erfgoedbenadering van het verleden is daarmee vergelijkbaar met wat Roland Barthes "mythes" noemde: 'een systeem van tekens die in hun samenhang ideologie-bevestigend zijn'.[9] In deze scriptie staat de sociale functie van de Nederlandse Opstand voor de hierboven genoemde maatschappelijke groepen centraal.

1.5 Historische benadering van het verleden

De historische benadering van het verleden begint vanuit een ander standpunt. Deze manier van naar het verleden kijken waardeert het verleden om zijn eigen waarde, en probeert boven het politieke of sociale eigenbelang uit te stijgen. Het verleden levert in de historische (of Rankeaanse) benadering geen lessen voor het heden. Het is geen teleologische manier van naar het verleden kijken, zoals de erfgoedbenadering wel een teleologische inslag heeft. De historische benadering erkent dat het verleden anders is: 'The past is a foreign country, they do things differently there'.[10] De historische benadering is pas aan het einde van de negentiende eeuw gedefinieerd, met de opkomst van de geschiedenis als apart vak aan de universiteiten en de komst van historici die hun vak uitoefenen als professionals, en niet als schrijvende bezigheid naast andere bezigheden (zoals "historici" voor die tijd vaak gedaan hadden). Het

[8] J. Tosh, *The pursuit of history* (Harlow 2002 (1984)) 3.
[9] R. Barthes, *Mythologies* (1957), geciteerd in J. Bloemendal en P.J. Smith (eds), *De Muze en de Mythe. Over de literaire verwerking van het verleden* (Amersfoort 2007) 8.
[10] L.P. Hartley, *The Go-Between* (Londen 1953) 1.

onderscheid tussen de erfgoedbenadering en de historische benadering van het verleden zoals wij die nu maken, wordt dan ook pas mogelijk vanaf die tijd.

1.6 Problematisering van de band met het verleden

Dat betekent niet dat er in het verleden geen erfgoed was. De benadering van het verleden was tot voor het einde van de negentiende eeuw echter niet geproblematiseerd: 'Initially, people had thought human nature universal and changeless; past motives and events were explained in the same terms as those of today.'[11] Pas vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw (meer specifiek: vanaf de jaren 1980) ontstaat de door David Lowenthal omschreven *heritage crusade*. Tot die tijd was de band met het verleden min of meer vanzelfsprekend. Maar door individualisering zijn de banden met familie en lokale omgeving minder vanzelfsprekend geworden, door marktwerking raken dingen die gemaakt en gebouwd worden steeds sneller achterhaald, door grootschalige migratie is de band met de "eigen" omgeving minder vanzelfsprekend en door technologie verandert de wereld met een hoge snelheid.

Dergelijke veranderingen (en snelheid waarmee dingen veranderen) is niet nieuw. In de Gouden Eeuw was er net zoveel migratie als heden ten dage en de industriële revolutie zorgde ook voor massale veranderingen. Het verschil tussen de hedendaagse ervaring van veranderingen en van generaties voor ons, is dat massamedia de afstand tot het verleden vergroten: 'Modern media magnify the past's remoteness. We digest and domesticate written accounts as we read them, but even recent visual images (street scenes, home décor, hairstyles, and clothing) at once strike us as anachronistic.'[12] Ook de hedendaagse houding ten opzichte van vooruitgang is veranderd. Waren het tijdens de industriële revolutie enkelingen die riepen dat de

[11] D. Lowenthal, *Possessed by the past* (New York 1996) x.
[12] Lowenthal, *Possessed*, 8.

veranderingen te snel gingen (denk bijvoorbeeld aan de vroeg-negentiende-eeuwse luddieten die fabrieken bestormden en machines verbrandden), het merendeel van de samenleving huldigde de nieuwe samenleving. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw gaat het gevoel van noodzakelijke vooruitgang gepaard met een grote bezorgdheid over het verloren gaan van het verleden. Tekenend hiervoor is de hoeveelheid musea opgericht na 1945: 95% van de nu bestaande musea zijn opgericht na 1945. En denk ook aan de politieke ophef over het advies van de Raad van State om de door de politiek omarmde canon van de geschiedenis niet verplicht te stellen in het onderwijs.[13] Ook de voortdurende discussies in de politiek over de plaats, inhoud, chronologie-ja-of-nee en canon-ja-of-nee in het toekomstige Nationaal Historisch Museum geven blijk van (op z'n minst) zorgen over de hedendaagse omgang met en bewustzijn van het verleden, en daarmee zorgen over de nationale identiteit.

Onze negentiende-eeuwse voorouders keken net zo goed als wij naar het verleden, maar met een andere houding. Er werd een minder grote kloof ervaren tussen heden en verleden en het verleden werd met dezelfde motieven en houdingen verklaard als het heden, zoals het citaat van David Lowenthal hierboven al aanstipte. Dat dit niet zonder conflict bleef tussen verschillende maatschappelijke groepen, zal in deze scriptie uitgebreid aan bod komen.

1.7 Hoe komt een beeld tot stand

'Historische tradities bekreunen zich weinig om de resultaten van wetenschappelijk onderzoek', klaagde historicus G.W. Kernkamp in 1931.[14] Kernkamp verwoordde daarmee het in het hierboven omschreven verschil tussen sociaal geheugen (of een

[13] Zie bijvoorbeeld het artikel in *Trouw* 'Kamer vindt canonvensters als "inspiratiebron" te vrijblijvend', 4 juni 2009.
[14] G.W. Kernkamp, 'Willem van Oranje in de geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw' (samenstelling van eerder verschenen tekstfragmenten uit 1931), in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 91-107, aldaar 91.

erfgoedbenadering van het verleden; bij Kernkamp de "historische tradities") en de Rankeaans-historisch-wetenschappelijke benaderingswijze van het verleden. Kernkamps onderzoek betrof de verschillen tussen het beeld van Willem van Oranje in de samenleving en het beeld van hem in de wetenschap.

Welk beeld er door een auteur geschetst wordt, wordt beïnvloed door verschillende factoren. Anders gesteld, je moet je afvragen *hoe* 'history-as-event' omgezet wordt in 'history-as-narrative'.[15] Ten eerste zijn er natuurlijk de bronnen. Geletterde mensen die tijdens de Nederlandse Opstand leefden, schreven de gebeurtenissen die ze meemaakten op. Ze schreven ze op een bepaalde manier op, kozen bepaalde woorden en kozen de gebeurtenissen die zij van belang vonden om te memoreren. De moord op Willem van Oranje was één van die gebeurtenissen waarvan het belang direct duidelijk was. Van andere gebeurtenissen bleek pas later dat het kernmomenten waren. Het beeld dat een latere historicus, schrijver, schilder van een eerdere periode geeft, wordt uiteraard voor een groot deel bepaald door deze bronnen.

Ten tweede is er de historiografie die tot dat moment verzameld is. Het beeld dat wij anno 2009 van de Nederlandse Opstand hebben, wordt bepaald door wat er aan historiografie ons is voorgegaan (voor zover we daar kennis van nemen). De interpretaties die in de hier behandelde cases naar voren gebracht worden, zijn op hun beurt beïnvloed door de interpretaties van hun voorgangers. De auteur kan zijn beeld als een correctie ten opzichte van voorgaande beelden presenteren (zoals historici meestal en graag doen), het kan een nuancering zijn, of een voortzetting van een voorgaand beeld.

En tot slot, maar niet het minst belangrijk: het beeld dat een auteur schetst van een tijdperk, wordt bepaald door zijn of haar ideologische blik of doelen. Die blik of dat doel kunnen heel expliciet geformuleerd zijn, of ze zijn op de achtergrond aanwezig. Eric Hobsbawm heeft een aantal mogelijke doelen gesystematiseerd: 'a) those establishing or symbolizing social cohesion or the membership of groups [...], b)

[15] A. Rigney, 'Toward Varennes', 77-89, aldaar 78.

those establishing or legitimizing institutions, status or relations of authority, and c) those whose main purpose was socialization, the inculcation of beliefs, value systems and conventions of behaviour.'[16] Deze doelen zijn nauw verbonden aan de functies die het verleden heeft voor het heden, zoals hierboven aan de orde kwam.

1.8 Beschikbare interpretaties en bronnen in de negentiende eeuw

Tot ongeveer 1813 (als de Fransen uit Nederland vertrekken) werd het beeld op de Nederlandse Opstand voornamelijk bepaald door de 'Loevesteinsch-patriottische' traditie.[17] De veelgelezen en populaire historicus-schrijver Jan Wagenaar had het historische beeld binnen deze traditie grotendeels bepaald. Zijn 21-delige *Vaderlandsche Historie* uit 1749-59 'fungeerde nog heel lang na de dood van haar auteur voor tal van geschiedschrijvers, voor- en tegenstanders beiden, als een referentiekader van de eerste orde'.[18] Wagenaar had veel bronnen gesystematiseerd en ontsloten. Maar zijn interpretatie gaf uiting aan een duidelijke politieke voorkeur: hij zag de Republiek der Verenigde Nederlanden vooral als 'zegepraal van de Vryheid'[19] en zijn interpretatie van de Nederlandse Opstand was 'at heart a moderate defence of the rule of provincial states and urban magistrates'.[20] In de negentiende eeuw – na de Bataafse tijd – kwam er meer kritiek op Wagenaars patriottische interpretatie van de geschiedenis en werd de orangistische visie meer gangbaar. Vooral de veelgelezen schrijver Willem Bilderdijk was zeer oranjegezind. Hij stelde het patriottische beeld van Wagenaar dan ook in grote kringen bij.[21] Na de Franse tijd werd in Nederland steeds sterker de behoefte gevoeld om de geschiedenis in te zetten als 'eenheidsscheppende

[16] Hobsbawm en Ranger, *The invention*, 9.
[17] Kernkamp, 'Willem van Oranje', 91.
[18] L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1996) 99.
[19] Wessels, *Bron, waarheid en de verandering*, 8.
[20] H. Dunthorne, 'Dramatizing the Dutch Revolt. Romantic history and its sixteenth-century antecedents', in: J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alistair Duke* (Leiden/Boston 2007) 11-31, aldaar 14.
[21] Kernkamp, 'Willem van Oranje', 92.

mythe', en welk symbool leende zich beter voor zo'n eenheidsscheppende mythe dan het Huis van Oranje?[22]

Johan Huizinga beschreef hoe het einde van de Bataafse Republiek ervoor zorgde dat het conflict tussen de patriottische en monarchale traditie besmuikt werd toegedekt. Na de deceptie van de Franse overheersing tijdens de Bataafse Republiek had de patriottische zienswijze definitief afgedaan. In 1813 wapperde de Staatse vlag nog wel, maar het '...dit was ook het eenige, wat uit den republikeinschen toonaard werd overgezet in den monarchalen. Al het overige wat in de nationale traditie uitgesproken republikeinsch aandeed, werd voorloopig met een licht taboe bedekt. Het nationaal besef, immers een bundel van herinneringen, werd als 't ware gehalveerd.'[23] Tussen 1813 en ongeveer de jaren 1840 waren de twisten tussen de patriotten en de monarchisten met de mantel der liefde bedekt. Desondanks was er geen sprake van één nationaal historiebeeld: 'elk had zijn richting, had zijn lijn'.[24]

De belangstelling voor de periode van de Nederlandse Opstand nam vanaf de afscheiding van België toe, met als gevolg dat er meer bronnen beschikbaar kwamen. Guillaume Groen van Prinsterer ontsloot bijvoorbeeld tussen 1835 en 1847 het huisarchief van de Oranje-Nassaus in het zevendelige *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*. Groen was de eerste historicus die een systematische studie maakte van het archief van het Huis van Oranje. Zijn *Archives* maakten het archief van Willem van Oranje toegankelijker voor onderzoek. Het is niet toevallig dat Groen van Prinsterer er voor koos om juist deze archieven te onderzoeken. De Nederlandse natie had na het traumatische afscheid van het koninkrijk België in 1831 behoefte aan een gezamenlijke voorvader. En voor Groen was

[22] G. van der Plaat, 'Willem van Oranje in beeld: van "gezondene Gods om de tyrannye tegen te staen" tot machiavellist zonder religieuze overtuiging, in: E.C. Dijkhof, M.J. van Gent en J.G. Smit (eds.), *Uit diverse bronnen gelicht* (Den Haag 2007) 253-64.
[23] J. Huizinga, 'De beteekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1912-13* (Leiden 1912-13) 25-46, aldaar 37.
[24] J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 15.

Willem van Oranje een geloofsheld, een geroepene en heilige die streed voor vrijheid van vreemde overheersing en vrijheid van godsdienst.[25] Reinier Bakhuizen van den Brink publiceerde in 1846 een lang artikel in *De Gids* over de veldtocht van Willem van Oranje in 1568 op basis van tot dan toe onbekend materiaal in het Luikse archief.[26] En voor de beeldvorming van de Nederlandse Opstand was ook het werk van de Amerikaanse historicus-schrijver John Lothrop Motley belangrijk. Zijn sterk pro-protestantse en zeer populaire *The rise of the Dutch Republic* (1856), vertaald als *De opkomst van de Verenigde Republiek* (1859), heeft veel invloed gehad. Katholieke reacties op zijn werk kwamen uit het buitenland, o.a. van de Duitse Matthias Koch (1789-1877), vertaald door de katholieke huisarts-historicus W.J.F. Nuyens, en van de eveneens Duitse F.J. Holzwarth (1826-1878).

1.9 De Nederlandse Opstand in dienst van negentiende-eeuwse natievorming

De Nederlandse Opstand was lange tijd een dominante mythe in de Nederlandse geschiedenis. Een mythe die in dienst stond van de definitie van de Nederlandse natie; '"der Aufstand" [wurde] der wichtigste Mythos in der niederländischen Geschichte [...] und [dominierte] im 19.Jahrhundert die Diskussion über die Nation Niederlande'.[27] De Nederlandse Opstand was 'the central metaphor of the national past'.[28] Vooral na de Franse tijd werden gebeurtenissen en personen uit het gezamenlijke verleden van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden aangegrepen om de eenheid van de Nederlandse natie te benadrukken. Dit was geen ontwikkeling die uniek was voor Nederland. Pierre

[25] Kernkamp, 'Willem van Oranje in de geschiedschrijving', 98.
[26] P.B.M. Blaas, 'Het Romantische Verhaal. Over de vormgeving van het vaderland', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels (eds.), De palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000 (Hilversum 2002) 143-157, aldaar 151.
[27] H. Slechte, 'Niederlande. "Durch eigene holländische Kunst angeregt, fühle *ich, dass ich Holländer bin"', in: M. Flacke (ed), Mythen* der Nationen. Ein Europäisches Panorama (München 1998) 223-247, aldaar 224.
[28] H. de Valk, 'History canonized: the martyrs of Gorcum between Dutch nationalism and Roman universalism' (1864-1868), in: J. Leemans (ed.), *More than a memory: the discourse of martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity* (Leuven 2005) 373-393, aldaar 374.

Nora benadrukt in zijn tekst *Realms of Memory* de grote rol van de negentiende-eeuwse geschiedschrijvers voor Frankrijk, zoals Ernest Lavisse. Nora stelt dat zijn eigen project niet mogelijk geweest zou zijn zonder het werk van mensen als Lavisse. De grote verhalen die negentiende-eeuwse historici vertelden als 'great, unitary, teleological and chronological narrative'[29] zijn scheppend geweest (er werd een bepaald beeld van het verleden gecreëerd) en ze werden tegelijkertijd de belichaming van het verleden. Nora zegt zelfs 'It was the nineteenth century as a whole, the great century of French memory, that invented the "France"of which this book is an inventory'.[30]

Zo ook voor Nederland: 'It was then, following the establishment of the Kingdom of the Netherlands in 1813 and the Belgian Revolution in 1830 that Dutch and Belgian scholars went back to the Revolt of the Netherlands in order to rewrite its history from a new, national perspective.'[31] Na de afscheiding van België moest Nederland constateren dat 'het weer een relatief kleine staat geworden [was], wier enige soelaas was dat het een machtig verleden achter zich had. Dit grootse, nationale verleden werd dan ook in stelling gebracht om een nieuw zelfrespect op te bouwen'.[32] Data en gebeurtenissen uit de periode van de Nederlandse Opstand werden herontdekt, omkleed met nieuwe feesten, herdenkingsdagen, monumenten, verhalen en legenden.

Ook in de schilderkunst werd de geschiedenis en met name de periode van de Nederlandse Opstand populair. Vanaf de jaren 1810 werden veel historische genrestukken over de Nederlandse Opstand geschilderd. Denk bijvoorbeeld aan Mathieu van Brée's *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff tijdens het Leids Ontzet* uit 1817 (nu in Museum De Lakenhal, Leiden) of Gustaaf Wappers *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff* uit 1829 (nu in het Centraal Museum, Utrecht, zie afbeelding aan het eind van dit hoofdstuk). De historische galerij uit 1850-63 van Jacob de Vos is het meest bekend geworden, met zijn *De Slag bij Heiligerlee*, *De*

[29] P. Nora, *Realms of Memory. Traditions, the reconstruction of the French Past*, deel II (New York 1997) xi.
[30] Nora, *Realms*, xii.
[31] Dunthorne, 'Dramatizing the Dutch Revolt', 11.
[32] Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 15.

inneming van Den Briel en *Het ontzet van Leiden* (nu in het Amsterdams Historisch Museum).[33]

Vanaf de jaren 1860 namen de herdenkingen en vieringen van de Nederlandse Opstand toe. Het jaar 1868 was een van de hoogtepunten met de driehonderdjarige herdenking van de Slag bij Heiligerlee en de eerste aanzet voor het monument ter herdenking van graaf Adolf. In 1922 onthulde koningin Wilhelmina het bescheiden *lieu de mémoire*/gedenksteentje bij de driehondervijftigjarige herdenking van de inname van Brielle ('Hier te plaatse rammeiden de Watergeuzen de Brielsche Noordpoort op Dinsdag 1 april 1572 des avonds ongeveer half negen', aldus het opschrift). En natuurlijk hebben we vanaf 1932 het Wilhelmus als volkslied waarin de daden van Willem van Oranje bezongen worden; het ultieme *lieu de mémoire*.

De nationale herdenkingen, feesten en de monumentalisering van de herinnering aan de Nederlandse Opstand speelden de hoofdrol bij het ontstaan van een Nederlands sociaal geheugen, van een nationalistische mythe. Tot het eind van de negentiende eeuw was dit vooral een protestants sociaal geheugen. De opstand was voor katholieken een problematisch onderdeel van de geschiedenis, maar met de katholieke emancipatie in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er ook bij het katholieke deel van de bevolking meer belangstelling voor de nationale geschiedenis. Vanaf de jaren 1930 verdween de polarisering tussen protestanten en katholieken in herdenkingen en feesten grotendeels.[34]

1.10 Erfgoed Nederlandse Opstand verdwijnt uit maatschappelijke blikveld na Tweede Wereldoorlog

[33] D. Carasso (ed.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in negentiende-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* (Amsterdam 1991).
[34] P.B.M. Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren 1884-1933', in: Haitsma Mulier, E.O.G. en A.E.M. Janssen (eds), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 137-161.

In de tweede helft van de twintigste eeuw verdwijnt het erfgoed van de Nederlandse Opstand grotendeels uit de publieke aandacht. Er zijn geen grote volksfeesten of herdenkingen meer voor de Slag bij Heiligerlee, de vieringen van beleg en ontzet van bijvoorbeeld Leiden en Alkmaar zijn verworden tot drinkfeesten waarin de historische context nauwelijks nog aandacht krijgt. Uit een recente enquete in Leiden bleek dat de meeste feestvierders geen notie hebben van de historische achtergrond.[35] Daaraan kunnen verschillende oorzaken ten grondslag liggen: de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog overschaduwden de herinnering aan de Nederlandse Opstand, de natie was stabieler dan in de negentiende eeuw en meer gewend aan zijn status als "klein land" waardoor het roemrijke verleden minder nadruk behoefde, de Nederlandse Opstand bracht een verkeerd vijandbeeld (sinds het eenworden van Europa en de ontzuiling kon moeilijk worden volgehouden dat Spanjaarden en katholieken de grootste vijand waren van een dappere protestantse natie) en kinderen krijgen op school '1 april, Alva verloor zijn bril' niet meer ingestampt nu het nieuwe leren feitenkennis schijnbaar overbodig heeft gemaakt. De redenen waarom de Opstand aan het begin van de eenentwintigste eeuw niet meer een prominente rol speelt in de collectieve herinnering, is hier niet aan de orde. Deze ontwikkeling is voor deze scriptie in zoverre relevant dat het laat zien dat de vragen die het heden stelt aan het verleden veranderen, en daarmee de antwoorden die het verleden geeft. De Nederlandse Opstand heeft nu niet meer dezelfde functie als het in de negentiende eeuw had.

Daarentegen heeft sinds de late jaren 1980 een stroom van nieuwe wetenschappelijke publicaties over de Opstand en deelaspecten ervan (Willem van Oranje, het plakkaat van Verlatinghe, de rol van pamfletschrijvers, etc) het licht gezien.[36] In deze publicaties wordt van de meeste negentiende-eeuwse nationalistische interpretaties

[35] B. de Vries, 'Verzonnen traditie. Het Ontzet van Leiden en van Alkmaar', *Geschiedenis Magazine* 41 5 (2006) 26-30, aldaar 26.
[36] Een aantal historici zijn (of waren) hierin voortrekker, denk aan prof.dr. M.E.H.N Mout, dr. R. Sabel, wijlen prof.dr. K.W. Swart en prof.dr. H. van Nierop, om er maar een paar te noemen.

gehakt gemaakt. De scherpstelling of godsdiensttwist tussen katholieken en protestanten wordt heden ten dage in een latere periode van de Opstand geplaatst. De Opstand is niet begonnen als godsdienstoorlog, katholieken sloten zich in eerste instantie ook aan bij de Opstand, ondanks de acties van Lumey in 1572-73 tegen de katholieken. In de historiografie van nu ging de Opstand in eerste instantie niet over religie, maar vooral over de "vrijheid" en het beschermen van oude vrijheden en privileges van Nederlanders.[37] Maar er is geen breed maatschappelijk debat meer over welke interpretatie van de Nederlandse Opstand de juiste is.

1.11 Waarom anno 2009 dit onderwerp?

Het erfgoed van de Nederlandse Opstand wordt door vele disciplines bestudeerd. Niet alleen historici van de vroegmoderne tijd houden zich bezig met (het beeld van) de Nederlandse Opstand, ook in de literatuurwetenschappen, cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis, etnologie, sociologie en politicologie houden wetenschappers zich ermee bezig. Voor deze scriptie zal ik geen onderscheid maken naar deze vakgebieden; ik gebruik de wetenschappelijke kennis uit relevante vakgebieden als deze bijdraagt aan het beantwoorden van mijn vraagstelling. Erfgoedstudies is immers een multidisciplinair vakgebied: erfgoed is relevant voor zowel kunsthistorici, historici, literatuurwetenschappers, etnologen, sociologen en politicologen.

In de erfgoedstudies staat meestal de hedendaagse omgang met het verleden centraal. De master Cultureel Erfgoed waarvoor ik deze scriptie schrijf, is hierop geen uitzondering. Het is mijns inziens juist interessant om ook te onderzoeken hoe erfgoed en de geschiedenis in het verleden gebruikt werd in de constructie van een sociaal geheugen (met excuus voor de wellicht verwarrende maar onvermijdbare dubbele

[37] J. Pollmann, '"De gemeente stond malkander bij". Katholieken en de Nederlandse Opstand', Leidschrift 24 1 (2009) 33-49, aldaar 33.

tijdsindicatie van "het verleden" en "de geschiedenis"). Er zijn twee voordelen van een dergelijk onderzoek. Ten eerste vermijd je de hedendaagse bijziendheid: het is lastiger om voor je eigen tijd te bepalen waarom een bepaalde interpretatie van het verleden gehuldigd wordt dan om dat voor het verleden te doen. Afstand in tijd maakt een neutralere en letterlijk afstandelijker blik mogelijk. Ten tweede maakt een dergelijke "historische" aanpak een vergelijking tussen heden en verleden mogelijk. Wanneer duidelijk is welk beeld van de Nederlandse Opstand in de negentiende eeuw gecreëerd werd, kan dit gebruikt worden als spiegel voor onze hedendaagse omgang met dit deel van de vaderlandse geschiedenis. De Nederlandse Opstand is een van de onderwerpen die in het thema "Oorlog en vrede" van het toekomstige Nationaal Historisch Museum behandeld zullen worden.[38] Het negentiende-eeuwse beeld zal ongetwijfeld anders zijn dan het beeld dat de makers van het Nationaal Historisch Museum willen geven; het kan dienen als inspiratiebron of als contrapunt. In het naschrift van deze scriptie ga ik kort in op de noodzakelijke hedendaagse her-waardering en her-interpretatie van de Nederlandse Opstand.

[38] V. Bijvanck en E. Schilp, *Pamflet Nationaal Historisch Museum* (Arnhem 2008).

Gustaav Wappers, De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff *(1829)*. *Collectie Centraal Museum Utrecht*.

2 PROTESTANTS ERFGOED. *LEYCESTER IN NEDERLAND*, DOOR A.L.G. BOSBOOM-TOUSSAINT

2.1 Inleiding

Leycester in Nederland[39] is van de drie behandelde cases chronologisch het vroegste *lieu de mémoire* over de Nederlandse Opstand. Het eerste deel van de romanclycus *De Graaf van Leycester in Nederland* (getiteld *Leycester in Nederland*) verscheen in 1846, het tweede deel (*De vrouwen in het Leycestersche tijdvak*) in 1850 en het derde en laatste deel (*Gideon Florensz*) verscheen in 1855. Het tijdperk dat in deze romancyclus wordt beschreven is echter het meest recente: het monument in Heiligerlee kijkt terug op 1568, de martelaren in Brielle stierven in 1572 en *Leycester in Nederland* handelt over de periode december 1585 – december 1586. De complete Leycestercyclus beslaat 2500 pagina's. Ik heb ervoor gekozen om in deze scriptie alleen het eerste deel te behandelen: *Leycester in Nederland*. Dit deel bestaat uit drie "boeken", verdeeld over twee banden.

Leycester in Nederland speelt in de periode dat Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588), landvoogd van de Nederlanden is namens koningin Elizabeth I. Leicester was in eigen land een leider onder de puriteinse voorstanders van Spaans-Engelse oorlog. Eenmaal in de Nederlanden accepteerde hij de titel van gouverneur-generaal, tot grote ergernis van koningin Elizabeth omdat het haar relatie met haar opponent Filips II in belangrijke mate compliceerde: de Engelse steun aan de Nederlandse opstandelingen was één van de redenen voor het uitbreken van de Spaans-Engelse

[39] Wanneer de roman *Leycester in Nederland*, de Leycester-romancyclus of Bosboom-Toussaint's hoofdfiguur Leycester wordt aangeduid, wordt gebruik gemaakt van de schrijfwijze zoals Bosboom-Toussaint die hanteerde: Leycester met een y. Wanneer de historische persoon Robert Dudley, graaf van Leicester wordt aangeduid, wordt gebruik gemaakt van de gangbare moderne schrijfwijze: Leicester met een i. De paginanummering verwijst naar de tweedelige uitgave *Leycester in Nederland*, met illustraties naar tekeningen van Jan de Jong (Rotterdam 1899).

oorlog, en met het gouverneur-generaalschap leek het alsof Elizabeth II in ieder geval informeel staatshoofd van de Nederlanden werd.[40] Totdat Bosboom-Toussaint haar romancyclus over Leycester publiceerde, was er weinig aandacht voor deze periode in de Nederlandse geschiedenis. E.J. Potgieter, hoofdredacteur en oprichter van *De Gids*, heeft Bosboom-Toussaint gestimuleerd om deze periode tot onderwerp van een roman te maken.[41]

2.2 Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886)

Anna Louisa Geertruida (Truitje) Bosboom-Toussaint is een auteur die heden ten dage zo goed als vergeten is. Weinigen zullen haar werk nu nog lezen of weten dat ze een

D.J. Sluyter, Portret van A.L.G. Bosboom Toussaint. Gravure uit Aurora, *1853. Regionaal Archief Alkmaar, catalogusnummer PR 1001574.*

populaire schrijfster was, misschien afgezien van bewoners van Bosboom-Toussaintstraten in diverse Nederlandse plaatsen. In haar eigen tijd en tot ver in de twintigste eeuw was ze echter een veelgelezen en –geprezen auteur, met name in

[40] J. Doorn, *Landvoogd Leicester. Robert Dudley 1533-1588* (Zaltbommel 1992) 106 en 118.
[41] Nz.J. Bosboom, *Brieven van A. L. G. Bosboom-Toussaint aan E. J. Potgieter* (Rotterdam 1913) 104.

protestantse kringen.[42] Bosboom-Toussaint kon van haar pen leven.[43] Conrad Busken Huet omschreef haar als 'de dichteres van het protestantisme'.[44] Als case is *Leycester in Nederland* daarom interessant: we kunnen er van uitgaan dat veel negentiende-eeuwse en begin twintigste-eeuwse protestantse Nederlanders Bosboom-Toussaint's interpretatie van het Leicester-tijdperk tot zich genomen hebben. Haar invloed op de Nederlandse negentiende-eeuwse samenleving was daarmee aanzienlijk. Je moet hierbij wel bedenken dat het lezen van romans in de negentiende eeuw nog vooral een hobby van vrouwen in de gegoede klassen was. Maar de invloed Bosboom-Toussaint's romans reikte verder dan de deftige damessalons: het door haar geschetste beeld van het Leicester-tijdperk had ook invloed bij historici zoals Guillaume Groen van Prinsterer en Robert Fruin, zoals uit onderstaande zal blijken.

Bosboom-Toussaint schreef in de traditie van Walter Scott, Victor Hugo en Friedrich von Schiller.[45] Het was diezelfde Schiller die het thema de Nederlandse Opstand voor het eerst voor een groot publiek dramatiseerde. In 1787 kwam zijn *Don Carlos* op de planken in Hamburg, waarin de zoon van Filips II (Don Carlos) in opstand komt tegen zijn vader en ten onder gaat aan intriges. Goethe volgde in 1789 met de tragedie *Egmont*, over de Graaf van Egmont.[46] Het verschil tussen met name Walter Scott en Bosboom-Toussaint is dat bij Scott de historische omgeving slechts het decor is waarbinnen het drama zich afspeelde, terwijl Bosboom-Toussaint vrij nauwgezet de historische werkelijkheid volgde en uit haar bronnen het drama 'ontdekte' in plaats van zelf schiep.[47] Haar vertelling was dus een romantische (in de betekenis van novellistische) interpretatie van de feiten die zij tot haar beschikking had. De

[42] B. Siertsema, 'Het geloofsmotief in het werk van Bosboom-Toussaint', *Voortgang* 8 (1987) 55-68, aldaar 55.
[43] J. Prinsen, Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis (Den Haag 1928) 633.
[44] J.M.C. Bouvy, *Idee en werkwijze van mevrouw Bosboom-Toussaint* (Rotterdam 1935) 142.
[45] G.P.M. Knuvelder, *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (Den Bosch 1968 [1962]) 460.
[46] Dunthorne, 'Dramatizing the Dutch Revolt', 11-31. Zie pagina 14-18 van dit artikel voor de redenen waarom de Nederlandse Opstand juist aan het eind van de achttiende eeuw weer in de belangstelling van mensen als Schiller en Goethe komt te staan.
[47] Bouvy, *Idee en werkwijze*, 7.

werkelijkheid was bij haar niet een gegeven om te dramatiseren en 'pittoresk' te maken, zoals Scott en de zijnen deden, maar de historische werkelijkheid was een geheim dat zij ontrafelde.[48] Voor *Leycester in Nederland* heeft Bosboom-Toussaint twee jaren besteed aan het bestuderen van bronnen en archivalia.[49] J.C.M. Bouvy heeft in grote lijnen het verloop van de romancyclus naast de beschikbare bronnen gelegd en laten zien hoe trouw Bosboom-Toussaint aan haar bronnen bleef.[50]

2.3 De protestantse interpretatie

Leycester in Nederland volgt diverse verhaallijnen. Ze zijn geconcentreerd rond de politieke situatie in de Nederlanden, een aantal centrale personen en een onnoemelijke hoeveelheid satellietpersonages. De graaf van Leycester is de belangrijkste hoofdpersoon. Maar daarnaast volg je als lezer de avonturen van andere karakters. Een selectie van de centrale figuren: Leycesters bastaardzoon Douglas die in het gevolg van zijn vader meereist; Elias, zoon van de kanselier van Gelderland; Martina, de kwetsbare vrouw van burggraaf Daniël; Barbara Boots, de katholieke vrouw van de gevangen gezette graaf Bloys van Treblong, en Steven Paret, een opportunistische avonturier.

De roman begint bij het vertrek van Leycester uit Dover, waar koningin Elizabeth afscheid van hem neemt. Vervolgens worden de verschillende verhaallijnen door elkaar heen gevlochten. De kern van het "historische" verhaal rond Leycester draait om zijn conflict met de Staten-Generaal, die hem aan de ene kant als landvoogd wil, maar tegelijkertijd geen draagvlak geeft om zijn beleid uit te voeren. Door middel van gesprekken en *monologues interieur* kom je als lezer achter het centrale thema dat alle personen drijft, en dat voor Bosboom-Toussaint leidend was in haar beeld van de geschiedenis: iedereen is op zoek naar verlossing, het goede handelen leidt tot

[48] Ibidem, 11.
[49] J. ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1897) 624.
[50] Bouvy, *Idee en werkwijze*, 144-181.

verlossing. '…[U]it de idee der verlossing is dit werk gegroeid en met behulp der bronnen is het op die idee gebouwd'.[51] Verlossing wordt gekenmerkt door voorspoed, geluk en welvaart.

Het is het protestants-christelijke idee van verlossing dat dus centraal centraal staat: zowel verlossing voor de individuele christen als verlossing voor de natie.[52] Dat laatste aspect – verlossing voor de natie – is voor onze analyse het belangrijkste. Bosboom-Toussaint volgde de historische werkelijkheid in zoverre dat zij Leicester's bewind laat mislukken: 'Leycester' verdween net als 'Leicester' na twee conflictueuze jaren terug naar Engeland. Maar deze mislukking was nodig: de natie moest tot 'een klein en zelfstandig volk […] worden, krachtig in bloei, overvloedig in deugden'.[53] In Bosboom-Toussaint's interpretatie was de 'schijnbaar algehele mislukking van Leycesters zending […] noodzakelijk om ons volk zichzelf te doen worden en te komen tot "verlossing", tot ontplooiing van eigen nationale kracht die in de gouden eeuw bewijzen zou aanwezig te zijn."[54] Het Nederlandse volk zocht na de dood van Willem van Oranje naar verlossing voor de ontreddering en vond die in de protestantse Leycester. Het volk haalde Leycester binnen als verlosser.

Het conflict tussen katholieken en protestanten staat centraal in Bosboom-Toussaint's interpretatie van de Nederlandse Opstand. Katholieken worden afgeschilderd als 'ketters', Filips II als 'tyran en gewetensdwinger' en het Spaanse regime als een 'vorstentyranie'.[55] Een edelman uit het gevolg van Leycester zegt tegen zijn protestantse vriend: 'noem toch de papistische afgoderij geen godsdienst, dat is te

[51] Ibidem, 181.
[52] Knuvelder, *Beknopt handboek*, 464 en O.W. Dubois, 'Historische werkelijkheid en verlossingsidee in de Leicester-cyclus van mw A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886)', in: G.J. Schutte (ed.), *De geschiedenis aan het volk verteld. Populaire protestants-christelijke geschiedschrijving in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2008) 63-78, aldaar 73.
[53] Idem als citaat in noot 61, A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Leycester in Nederland,* deel I (Rotterdam 1899 [1846]) 249.
[54] Knuvelder, *Beknopt handboek*, 464.
[55] Bosboom-Toussaint, *Leycester*, deel I, resp. 90, 25 en 24.

ergerlijk'.[56] De protestanten daarentegen hebben de volledige steun van de bevolking. De bevolking is bij Bosboom-Toussaint zeer enthousiast protestants: 'Dit volk nu heette hem [Leycester] welkom als den verlosser en redder uit de benauwdheden des oorlogs en de wanorden der wetteloosheid; dit volk geloofde in waarheid te dier ure, dat er geen heil kon zijn voor het vaderland, dan bij de hulp van een vreemden heldenarm, en dat er geene betere en geene mindere verdachte hulp te wachten was dan uit de hand der Koningin van Engeland, der vrome voorvechtster van het protestantismus! Want dit volk had reeds bloedige strijden gestreden voor de zaak van het geloof; dit volk had moordschavotten en brandstapels onder zich zien oprichten door het katholicismus...'[57]. Hierop volgt een opsomming van de teisteringen die de protestanten hebben moeten doorstaan door toedoen van de katholieken.

Maar uiteindelijk kan ook Leycester niet de verlossing brengen waar het volk op hoopte. Hij is niet de Gideon[58] waar het volk op hoopte, dat moet Leycester ook zelf erkennen: 'Ik had u als een anderen Gideon zoo gaarne gezien, gezien als richter over ons Israël...'[59] De reden waarom Leycester geen nieuwe Gideon is, is omdat zijn godsbeleving nog niet die van de echte protestant is. Hier klinkt de Réveil-gedachte (zie paragraaf 2.4) misschien wel het sterkst door: alleen een christen die de christelijke gedachte werkelijk leeft en niet alleen de handelingen verricht en teksten leest, is een goed praktiserend christen in de visie van Bosboom-Toussaint. Leycester kan geen nieuwe Gideon zijn, omdat hij '... één van de menschen [was] die bidden met gebogen knieën, met gesloten oogen, met gevouwen handen, -- niet met het hart, niet met de handelingen, -- niet met die stemming althans die maakt dat het leven van den Christen enkel aanhoudend gebed is!'[60]

[56] Ibidem, 170.
[57] Ibidem, 35.
[58] Bijbelboek *Richteren*, hoofdstukken 6-8: rechter Gideon is de door God aangestelde leider van de Israëlieten, als de Israëlieten Gideon tot hun heerser willen maken, antwoordt Gideon: 'Ik zal uw heerser niet zijn, want de Heer is uw heerser'. *Nieuwe Bijbelvertaling* (2004).
[59] Bosboom-Toussaint, *Leycester*, deel I, 308.
[60] Ibidem, 86.

De mislukking van het bewind van Leycester was in de visie van Bosboom-Toussaint noodzakelijk om de eigen nationale kracht te ontplooien, om het volk te laten beseffen dat het werkelijk gevoelde protestantisme zou leiden tot een zelfstandig volk, gezegend met welvaart en vrijheid. Leycester moest als het ware ontmaskerd worden als de valse Gideon voordat het Nederlandse volk geloofde in haar eigen kracht. Bosboom-Toussaint ziet de vinger van God in de mislukking van het bewind van Leycester: '[...] voor hen, die in de geschiedenis nog iets anders zien willen dan eene combinatie van feiten en eene warreling van diplomatische kunstgrepen, en een behendig vèrzien in het toekomende met betrekking op het tegenwoordige, -- voor hen is het hier de machtige vinger Gods, die door hare aanraking dit stout geordende bouwplan der eenheid, in een Babel van verwarring heeft verkeerd, opdat de zeven schoone gewesten, die zich met zooveel kracht hadden losgescheurd van het Spaansch gebied om te komen tot eene eerlijke vrijheid, niet zouden worden ingelijfd als één groot wingewest van het Engelsche koninkrijk, maar tot een klein en zelfstandig volk zouden worden, krachtig in bloei, overvloedig in deugden, Hem gewijd, van Wien het zijne krachten hield, en als een toonbeeld, hoe het ook van volkeren waar kan zijn: "Zoekt eerst het koninkrijk Gods, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden;" -- het Nederland van de XVII^{de} eeuw, om het al te zeggen! maar in een zwaren worstelstrijd moest het nog eerst krachten krijgen, en in eene heete vuurproef gelouterd worden, en de dagen van strijd en beproeving zouden de dagen zijn van Leycester's bestuur.'[61]

Bosboom-Toussaint schetste een beeld van een natie waarin burgerij en adel tegenover elkaar stonden, zowel in politiek-economische belangen als in religieuze belangen. De burgerij 'die nijvere, nutte, eerzame kaste der samenleving [...] juichte Leycester toe met alle macht en met de oprechtheid des harten, die zonder bijgedachte was. Dit volk nu heette hem welkom als den verlosser en redder uit de benauwdheden des oorlogs en

[61] Ibidem, 249.

de wanorden der wetteloosheid'.[62] De adel is alleen uit op behoud van macht: zij wil 'geen anderen gehoorzamen dan zich zelven en hunne vrienden'[63] (daarmee implicerend dat ook God geen gezag meer heeft bij de adel).

Daarnaast zijn de protestantse hoofdfiguren uit de roman op zoek naar persoonlijke verlossing. In het laatste deel van de Leycester-cyclus *Gideon Florensz* (dat verder niet behandeld wordt in deze scriptie) staat de persoonlijke verhouding van Leycester tegenover het geloof centraal. Gideon Florensz is de fictieve jonge predikant die door zijn voorbeeldigheid een grote aantrekkingskracht uitoefent op de andere romanfiguren, waaronder Leycester; hij is wel de nieuwe Gideon waar Leycester zelf eerder moest toegeven dat hij niet de nieuwe Gideon was. Als Leycester tegen Gideon klaagt dat hij niet de innerlijke rust en vrede heeft gevonden die hij verwachtte, zegt Gideon tegen hem: 'al ware 't dat gij Christi Rijk kost vestigen en opbouwen in alle deze Provinciën en uitbreiden over de gansche aarde, gij zoudt zelf daaraan geen deel hebben, tenzij ge persoonlijk de armen had uitgestrekt naar de reddende hand van Christus Jezus en door Hem waart aangenomen eens voor altoos'.[64]

2.4 Invloed van het Réveil

Anna Bosboom-Toussaint voelde zich verwant met de innerlijke vroomheid en het christocentrisme van het Réveil. Door Johanna Bouvy is zij de 'dichteres van het Réveil' genoemd.[65] Maar zij zag zichzelf niet als onderdeel van een partij of stroming. Ze schreef in een brief aan haar vriend E.J. Potgieter in 1862: 'Ik wil niet gemijnd worden door eene partij, zelfs niet door eene met wier religieuze begrippen ik het beste overeenstem'.[66] Zij was wel goed bevriend met de belangrijkste vertegenwoordigers van

[62] Ibidem, 35.
[63] Ibidem, 25.
[64] A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Gideon Florensz* (Amsterdam 1854), deel I, 293, geciteerd in Dubois, 'Historische werkelijkheid', 72.
[65] Bouvy, *Idee en werkwijze*, 218.
[66] H. Reeser, *De jeugdjaren van A.L.G. Toussaint 1812-1851* (Haarlem 1962) 309.

het Réveil in Nederland: Willem de Clercq, Isaäc da Costa en historicus Guillaume Groen van Prinsterer.[67] Hieronder ga ik dieper in op de overeenkomsten tussen het beeld dat Bosboom-Toussaint van de geschiedenis schetste in haar roman, en het beeld dat protestantse historici als Groen van Prinsterer hadden van de geschiedenis (zie hieronder paragraaf 5.3).

Bosboom-Toussaint kwam uit Nederlands-hervormde kring maar de protestantse gedachte ging bij haar vóór een kerkelijke stroming; ze volgde kerkdiensten bij de Nederlands-hervormde kerk maar ook bij remonstrantse of lutherse gemeentes.[68] Al haar romans (zowel contemporaine als historische) worden gekenmerkt door een protestants-religieuze thematiek; het feit dat ze de periode van de Nederlandse Opstand (die toen nog algemeen bekend stond als een godsdienstoorlog) als onderwerp kiest, is hierin veelbetekenend. Bosboom-Toussaint is sterk beïnvloed door de religieuze gedachten van het Réveil. De nadruk op het persoonlijk beleven van het christendom en een 'verinniging van het gemoedsleven' zijn kenmerkend voor het Réveil[69]. H.W. von der Dunk stelde dat het Réveil 'zonder meer een conservatief-romantische reactie op de Verlichting, een soort herstel-conservatisme genoemd kan worden'.[70] Het Réveil had niet alleen invloed op de persoonlijke religieuze belevingswereld van Bosboom-Toussaint, maar ook op haar visie op de geschiedenis, en daarmee dus ook op de historische romans die ze schreef. De Réveil-gedachten over de geschiedenis zie je weerspiegeld in romans als *Leycester in Nederland*.

De religieuze interpretatie die Bosboom-Toussaint aan de geschiedenis gaf was dat het Gods hand was die het verloop van de geschiedenis stuurde. De zestiende eeuw was de eeuw waarin het christendom had gebrand met een 'ijvervuur' dat later niet meer zo fel brandde, de achttiende eeuw had dit vuur gedoofd.[71] Het Réveil van de negentiende eeuw bracht weer een klein vlammetje van dat vuur tot leven. De geschiedenis was dan

[67] Dubois, 'Historische werkelijkheid', 68.
[68] Siertsema, 'Het geloofsmotief', 58.
[69] Kernkamp, 'Willem van Oranje', 92.
[70] H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum 1976) 120.
[71] H. Reeser, *De jeugdjaren*, 15.

ook geen opvolging van diplomatieke zetten van staatslieden of keten van dynastieke verbintenissen en breuken, huwelijken en oorlogen, maar in de woorden van Willem Bilderdijk de 'weg van Gods Voorzienigheid met het menschdom'.[72] Alleen Gods hand was zichtbaar in het verloop van de geschiedenis; niet alleen het lot van de individuele mens was vooraf bepaald door God volgens de predestinatie-leer, ook het lot van volken en naties was vooraf bepaald. Bosboom-Toussaint zag de bloei van de Gouden Eeuw dan ook als beloning voor het ijverige protestantse volk dat in de roerige periode van de late zestiende tot begin zeventiende eeuw stand had gehouden tegen het katholicisme en tegen een regering van buitenaf (al waren dat protestantse Engelsen zoals in de Leicesterse periode).

2.5 Waarom *Leycester in Nederland* op dat moment?

De directe aanleiding voor het schrijven van *Leycester in Nederland* was de suggestie van *Gids*-redacteur Potgieter aan Bosboom-Toussaint om onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis te kiezen, zoals ik hierboven al aanstipte. Potgieter wilde vanaf de oprichting van het tijdschrift in 1837 nadrukkelijk Nederlandse onderwerpen zien in *De Gids*. De 'juiste' richting voor *De Gids* 'hield in een uitgesproken voorkeur voor de idealen van de vooruitgang op alle terrein, en dat in echt "Hollandse" geest'.[73] In hoofdstuk 1 werd in het citaat van Dunthorne (noot 20) het toenemend belang duidelijk van de nationale geschiedenis na de afscheiding van België in 1830-31. Ook Potgieters aandringen bij Bosboom-Toussaint in 1837 om zich te wijden aan belangrijke episodes uit de vaderlandse geschiedenis kun je in dit kader begrijpen (zie hierboven, noot 41). Na de afscheiding van België moest Nederland een status van "klein land" erkennen, maar wel een klein land met een grote geschiedenis.

[72] Ibidem, 16.
[73] G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse Letterkunde van aanvang tot heden*, deel III (Den Bosch 1950) 249.

Bosboom-Toussaints invulling van die grote vaderlandse geschiedenis kenmerkte zich door een uitgesproken calvinistische interpretatie, waarin 'de machtige vinger Gods' het belangrijkste leidende principe was. Het protestantse Réveil-denken met zijn nadruk op persoonlijke verlossing en op de beloning voor het juiste verinnerlijkte Christendom door middel van voorspoed, geluk en welvaart, zette de periode ná het Leicester-tijdvak in 1587 op een lijn met de periode ná de afscheiding van België in 1831. Bosboom-Toussaint ziet de welvaart van de Gouden Eeuw als rechtstreekse beloning voor de juiste keuze van de Staten-Generaal om als kleine, vrije, onafhankelijke, protestantse en Noord-Nederlandse Republiek verder te regeren na 1587. Ook in de negentiende eeuw ging de zon opnieuw op voor het Koninkrijk der Nederlanden. In de roman *Frits Millioen en zijne vrienden* (1868) beschreef Bosboom-Toussaint haar visie op de negentiende eeuw: 'de zon van den nieuwen dag ging op', maar de zonnestralen hadden nog niet veel kracht, ondanks dat ze 'leven en gloed beloofden'.[74] De aanzet tot een glorierijke en welvarende toekomst voor het kleine Nederland was er, maar de negentiende-eeuwers moesten eerst bewijzen net zo sterk in hun geloof te staan als de onafhankelijke Nederlanders aan het eind van de zestiende eeuw hadden gedaan.

[74] A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Frits Millioen en zijne vrienden*, deel I (Amsterdam 1868) 123.

3 KATHOLIEK ERFGOED. DE MARTELAREN VAN GORCUM

3.1 Inleiding

De Nederlandse Opstand was voor katholieken een problematische periode in de Nederlandse geschiedenis. Het protestantse deel van de natie kwam in opstand tegen het (in de ogen van de katholieke bevolking) rechtmatige gezag. De uitkomst van die opstand liet de katholieken ook nog eens als verliezer achter. Na het vertrek van de graaf van Leicester en de beslissing van de Staten-Generaal in 1588 om zelfstandig – zonder koning of landvoogd – verder te regeren, was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden formeel een protestantse natie. De katholieke eredienst was in door geuzenlegers bezette gebieden (met name Holland en Zeeland) echter al vanaf 1573 verboden. Maar in de beginperiode van de Opstand waren veel katholieken bereid om het verzet tegen Filips II te steunen. In de eerste jaren was het doel van de Opstand meer het beschermen van 'oude vrijheden en privileges van de Nederlanders' dan een godsdiensttwist.[75] Zelfs na de 'golf van terreur' tegen katholieke priesters en monniken in Zeeland onder leiding van Lumey in de zomer van 1572, waren katholieken toch bereid om zich aan te sluiten bij de Opstand.[76] Vanaf de jaren 1580 werd de Opstand door tijdgenoten meer beleefd als een godsdienstoorlog, met name in de Zuidelijke Nederlanden.[77]

Katholieke *lieux de mémoire* met betrekking tot de Nederlandse Opstand hebben om deze reden eerder een functie van het benadrukken van slachtofferschap dan het benadrukken van een glorieus verleden. De katholieke vertellingen over de Nederlandse Opstand 'concentreren zich op de slachtofferrol van de katholieken, op de dappere

[75] Pollmann, 'De gemeente', 34.
[76] H. Lademacher, *Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1983 [1993]) 96.
[77] Pollmann, 'De gemeente', 35.

martelaren die omwille van hun geloof ter dood werden gebracht'.[78] Of zoals de katholieke historicus Nuyens het verwoordde: '[de Katholieken] bewaarden in hunnen boezem de herinneringen hunner nederlaag, hunner onderdrukking, hunner smart en der onuitdelgbare liefde hunner vaderen voor den dierbaren nederlandschen grond.'[79] De bedevaartskerk in Brielle herdenkt de martelaren van Gorcum: negentien katholieke priesters en monniken uit Gorcum die door het geuzenleger onder leiding van Lumey in juli 1572 te Brielle gemarteld en opgehangen werden. Nu zouden het oorlogsmisdaden genoemd worden, en in de ogen van protestanten 'ontnam [het] aan de gebeurtenis de luister van een waarlijk nationale strijd'.[80]

In het katholieke sociale geheugen van de negentiende eeuw was de herinnering aan de oorlogsslachtoffers verdwenen. De overblijfselen van de negentien priesters en de monniken waren direct in 1572 al van Brielle naar de Zuidelijke Nederlanden weggevoerd.[81] De schuur waarin de priesters en monniken waren opgehangen en begraven, was medio 1593 afgebroken.[82] Tot redelijk ver in de negentiende eeuw lag de plaats waar nu de bedevaartskerk staat er verlaten bij. Tijdens de 250-jarige herdenking van de martelaren op 9 juli 1822 was er bijvoorbeeld welgeteld één pelgrim op het voormalige martelaarsveld.[83] Feitelijk was er geen band meer tussen de herinnering aan de negentien gestorven priesters en monniken in Brielle en de fysieke plaats. Oftewel, er 'bestond geen plaatsgebonden concrete vereringspraxis.'[84]

[78] Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 112.
[79] W.J.F. Nuyens, *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw, uit een Katholiek oogpunt beschouwd. Andwoord aan Prof. R. Fruin, Prof. J. van Vloten en Dr. M. van Deventer* (Amsterdam 1868) 4.
[80] A. van der Lem, 'Den Briel: Sint-Catharinakerk. Watergeuzen veroveren Brielle, 1 april 1572', in: M. Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 25-35, aldaar 25.
[81] W. Vroom, 'De martelaren van Gorcum', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995) 147-163, aldaar 155.
[82] P.J. Margry, 'De creatie van heilige ruimten in negentiende-eeuws Nederland. Het martelveld te Brielle', in: J.C. Okkema (ed.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen: artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 249-276, aldaar 255.
[83] De Valk, 'History canonized', 380.
[84] Margry, 'De creatie', 256.

3.2 Overlevering van de herinnering aan de martelaren

In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat het beeld van de geschiedenis voor een deel bepaald wordt door de beschikbare bronnen. Hoe komt het dus dat juist deze groep van negentien priesters en monniken herdacht wordt in de bedevaartskerk van Brielle en niet een andere groep mensen? Want de negentien priesters en monniken die in 1572 van Gorcum naar Brielle worden gehaald om daar op 9 juli te sterven, zijn niet de enige katholieke slachtoffers van de Nederlandse Opstand. Dat juist deze groep in de loop van de negentiende eeuw herinnerd werd, en vervolgens een belangrijke rol kreeg in het katholieke geheugen van de Nederlandse Opstand, was te danken aan toevalligheden.

Een van de martelaren, Nicolaas Pieck, was de zwager van Hessel van Est, een vooraanstaande katholieke bestuurder. De familie Van Est vluchtte in 1572 voor de onrusten van Gorcum naar het nog katholieke Utrecht. Vanuit Utrecht deed de zoon van Hessel, Rutger, onderzoek naar de dood van zijn oom in Brielle. Hij hoorde ooggetuigen en bezocht relevante plaatsen. Rutger van Est gaf de gegevens over de martelaren aan zijn broer Willem, die het liet drukken bij een vriend in Keulen in 1572. Rutger van Est schreef een liedtekst op de wijs van het Wilhelmus over de lotgevallen van zijn oom. Deze liedtekst werd een bekend onderdeel van de contrareformatie, nadat het werd gepubliceerd in Amsterdam in 1575. In latere tijden werd het verslag van Van Est (of Estius) een van de belangrijkste bronnen voor de katholieke herinnering aan de martelaren. Vanaf 1603 werden al hagiografische elementen toegevoegd aan de dood van de negentien katholieken. Toen werd een uitgebreide versie gepubliceerd van de geschriften uit 1572: de *Historiae martyrum Gorcomiensum* (in het Nederlands vertaald als de *Waerachtige historie van de martelaers van Gorcom*), waarin ‘genezingen, voorspellende droomgezichten, maar ook in dit licht geduide

historische gebeurtenissen' vooruitkijken naar een beoogde zalig- en heiligverklaring van Nicolaas Pieck en zijn achttien mede-martelaren.[85]

De herinnering aan de martelaren bleef vooral in de zuidelijke Nederlanden levend. Hun relieken waren immers daar terecht gekomen, vooral in de periode van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). In 1616 was door de aartsbisschop een echtheidsverklaring afgegeven voor de relieken, die twee jaar later, op 18 oktober 1618, met een grootse processie in Brussel werden ingeluid.[86] Met het afschaffen van de katholieke eredienst vanaf 1588 was als het ware het gremium verdwenen waarbinnen de herinnering aan de martelaren in de Noordelijke Nederlanden levend gehouden kon worden. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw bleven wel op kleine schaal bedevaartgangers naar het martelaarsveld in Brielle komen, maar die stroom droogde langzaam op.[87] De herinnering aan de martelaren en hun verering in katholieke kring was dus geheel in de Zuidelijke Nederlanden geconcentreerd.

3.3 Hernieuwde katholieke aandacht in de Noordelijke Nederlanden

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de aandacht voor de martelaren in een stroomversnelling. Bij wie kwam het initiatief voor die stroomversnelling vandaan? Voorheen is gewezen op het katholieke emancipatieproces en de negentiende-eeuwse natievorming die het wenselijk maakten om de 'Gorcumse martelaren tot Nederlandse nationale helden te maken'.[88] De vraag vanaf 1848 of Nederland een protestantse natie was, had als keerzijde de vraag of 'katholieken van een dergelijke natie een integrerend deel [konden] vormen.[89] De canonisatie en verering van de martelaren van

[85] Vroom, 'De martelaren', 150-152.
[86] Ibidem, 153.
[87] Margry, 'De creatie', 253.
[88] Vroom, 'De martelaren', 158.
[89] H. de Valk, 'Nationale of pauselijke helden? De heiligverklaring van de martelaren van Gorcum in 1867', *Trajecta* 6 2 (1997) 139-155, aldaar 139.

Gorcum kan dan ook opgevat worden als een katholieke 'nationale wedergeboorte', waardoor een band gesmeed werd tussen 'vaderlanderschap en de katholiciteit'.[90]

Met name het bisdom Haarlem met bisschoppen F.J. van Vree en zijn opvolger G.P. Wilmer zouden volgens de veelgeciteerde L.J. Rogier een actieve rol hebben gespeeld bij het aansporen van het Vaticaan om de negentien martelaren heilig te verklaren om ze zo in te kunnen zetten voor 'het katholiek bewustzijn'.[91] Maar was dat wel zo? Lag het zo eenvoudig dat het een puur Nederlands-katholiek initiatief was, netjes te plaatsen in een katholiek emancipatieproces? Hans de Valk heeft de Vaticaanse archieven met betrekking tot de heiligverklaring onderzocht, en overtuigend aangetoond dat het iniatief vooral uit pauselijke hoek kwam. De Nederlandse bisschoppen waren niet gecharmeerd van Romes houding ten opzichte van de martelaren, die niet blijk gaf van veel gevoel voor de specifieke Nederlandse sentimenten en gevoeligheden.[92]

De katholieken in Nederland vormden in de eerste helft van de negentiende eeuw een grote minderheid: in Noord-Nederland (Nederland uitgezonderd Limburg en Noord-Brabant) was een kwart van de bevolking katholiek, dankzij enkele katholieke enclaves in plaatsen als Haaksbergen, Oldenzaal en Ootmarsum. In Zuid-Nederland waren de katholieken in de meerderheid.[93] Ondanks de staatkundige gelijkschakeling in 1796 koos de katholieke elite voor een maatschappelijk onopvallende rol. De toenemende aandacht in de tweede helft van de negentiende eeuw voor de martelaren van Gorcum kwam niet overeen met die onopvallende rol. De aandacht voor de zestiende-eeuwse gebeurtenissen, 'with its counter-reformatory overtones, was incompatible with the preferred low profile and it was certainly not popular'.[94]

[90] L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag 1953) resp. 205 en 204.
[91] Rogier, *Katholieke herleving*, 203. Rogiers visie wordt onder andere geciteerd door J. Bank (1990), P.J. Margry (1994), G. Hersbach (1994) en M.-T. Leuker (1996).
[92] De Valk, 'History canonized', 373-393 en De Valk, 'Nationale of pauselijke', 139-155.
[93] Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988 [2000]) 28-29.
[94] H. de Valk, 'History canonized: the martyrs of Gorcum', 379.

De reden voor de aandacht van de kant van Rome was dat Paus Pius IX een duidelijk eigen belang had bij de heiligverklaring van de martelaren in 1867; in de jaren 1860 was de wereldlijke invloed van de paus afgenomen. Rome zocht naar manieren om een deel van die invloed te compenseren. Heiligverklaringen werden door de paus aangegrepen om de 'centralisering van bestuur' binnen de kerk te benadrukken.[95] Deze tendens, later bekend geworden als het ultramontanisme, richtte zich op een versterking van de positie van de paus en een versterking van de pauselijke hiërarchie.

Hieronder in paragraaf 3.4 en 3.5 ga ik verder in op het beeld van de Opstand. Bij het bestuderen van het beeld van de Nederlandse Opstand in het algemeen, en de martelaren van Gorcum in het bijzonder, moet er een onderscheid gemaakt worden tussen twee interpretaties: de Romeins-pauselijke en de Nederlands-katholieke. Het is van belang om dit onderscheid te maken. Ten eerste omdat de interpretaties nogal verschillen, en ten tweede omdat beide groepen (Vaticaan en Nederlandse katholieke elite) uiteenlopende doelen hadden met het beeld dat ze naar buiten brachten en met verschillende belangen rekening hielden.

3.4 De Romeins-pauselijke interpretatie

Het negentiende-eeuwse Romeins-pauselijke beeld was eenvoudig: de Nederlandse Opstand was een godsdienstoorlog waarin de katholieken goed en de protestanten fout waren. Dat de Romeinse curie zich niet realiseerde dat de Nederlandse katholieken dit zwart-wit beeld niet konden ondersteunen omdat dat het samenleven met de protestantse meerderheid zeer moeizaam zou maken, bleek uit gebeurtenissen in maart 1853. Met de breve *Ex qua die* herstelde Pius IX toen de kerkelijke hiërarchie. In de eerste versie van deze brief stond dat "'calvinianae haeresis gladius ac furor" [het zwaard en de woede der calvinistische ketterij, AvdB] aan de bloeiende kerkprovincie

[95] De Valk, 'Nationale of pauselijke', 151.

Utrecht talrijke en grote verliezen had berokkend'.[96] Dat was de knuppel in het protestantse hoenderhok. Het herstel van de katholieke hiërarchie was al aanleiding voor protestantse argwaan tegen hun katholieke landgenoten, de botte formuleringen in de breve hielpen niet om de argwaan weg te nemen. Onder druk uit Nederland werd de breve gecorrigeerd. De zinsnede over het zwaard en de woede van de calvinistische ketterij werd vervangen door het neutralere 'calviniana haeresis'. Maar het kwaad was al geschied: de eerste versie was al in de pers verschenen.

Maandenlang voerden schrijvers een pamflettenoorlog; protestants Nederland vreesde 'een duister tijdperk van priesterheerschappij die de resultaten van de Tachtigjarige Oorlog ongedaan zou maken' en in Utrecht liepen de gemoederen zo hoog op dat katholieke winkels werden geboycot en katholiek personeel werd ontslagen.[97] De protestantse acties tegen het herstel van de katholieke hiërarchie zouden later bekend worden als de Aprilbeweging. Een direct gevolg van de trammelant was de val van het kabinet-Thorbecke. Een indirect gevolg was dat de katholieke elite zo geschrokken was van de felle reacties, dat ze 'tot in de twintigste eeuw zeer behoedzaam opereerde om vooral de protestanten maar niet te provoceren'.[98] Het is dus zeer verklaarbaar dat de Nederlandse katholieke elite niet blij was met de Roomse aandacht voor de martelaren van Gorcum.

In juli 1864 gaf paus Pius IX goedkeuring aan een verkort traject om de martelaren van Gorcum heilig te verklaren. In de documenten waarin de heiligverklaring van de martelaren werd voorbereid, is de ultramontaanse invloed te lezen. De martelaren werden niet alleen heilig verklaard vanwege hun weigering om de eucharistie te verloochenen, maar ook omdat ze verdedigers waren geweest van de pauselijke hiërarchie. Ze waren gestorven voor 'the visible head of the Church'.[99] Dat argument was voorheen nog niet gebruikt in de beschrijvingen van de martelaren. De

[96] Rogier, *Katholieke herleving*, 75.
[97] H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Nijmegen 1999) 105.
[98] Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 106.
[99] De Valk, 'History canonized', 385.

Nederlandse Opstand was het gevolg van de rebellie van 'calvinianae haeresis sectatores'.[100] In de pauselijke bul over de martelaren werden ze omschreven als 'fortissimi Christi athletae, parochorum splendor [...] sacerdotalis dignitatis decus, qui pro fidei integritate atque pro hac Apostolica Sede certarunt' [christelijke kampioenen, schitterend [voorbeeld] van hun parochies, sieraad van de priesterlijke waardigheid, die niet alleen vechten voor de ondeelbaarheid van het geloof maar ook voor de Heilige Stoel, AvdB] en een voorbeeld 'voor onze tijd, waarin onder het mom van politieke vrijheid een smerige en verborgen oorlog wordt gevoerd tegen Christus en diens Plaatsbekleder op aarde'[101] (een verwijzing naar de strijd tussen het Vaticaan en de Italiaanse koning Emanuel II en Guiseppe Garibaldi die in 1861 losgebarsten was).

De calvinisten moesten het ontgelden in deze bul. De 'pseudo martelaren' aan protestantse kant werden afgeschilderd als 'fanatics, psychopaths or common criminals who got the punishment they deserved'.[102] Moord, brand en verkrachting werden breed uitgemeten.[103] Daarentegen waren de nieuwe heiligen van Gorcum de rolmodellen voor de hedendaagse katholiek vanwege hun piëteit, trouw aan de paus en spirituele kracht. Toen de Haarlemse bisschop Wilmer bezwaar maakte tegen de eenzijdige visie in de bul, stuitte hij op volkomen onbegrip aan Roomse zijde: bewees het zaligmakingproces uit 1675 niet zonder twijfel dat de calvinisten de rebellie tegen Spanje steunden, en dat ze zelfs de aanstichters ervan waren? vroeg de secretaris van de Ritencongregatie monseigneur Bartolini aan de Nederlandse bisschop.[104]

Bartolini kreeg rechtstreeks van de paus de opdracht om geen woord te wijzigen aan de bul; daarin bleef het Romeinse beeld van de Opstand overeind. Toch had de paus er wel begrip voor dat de Nederlandse bisschoppen deze interpretatie niet wilden en konden verdedigen: de plicht om de canonisatiebul officieel openbaar te maken, verviel voor deze ene keer. Zelfs de katholieke pers mocht geen ruchtbaarheid geven

[100] Naar Willem Estius, geciteerd in: De Valk, 'History canonized', 385.
[101] De Valk, 'History canonized', 389, respectievelijk De Valk, 'Nationale of pauselijke', 152.
[102] De Valk, 'History canonized', 389.
[103] De Valk, 'Nationale of pauselijke', 152.
[104] De Valk, 'History canonized', 392.

aan de bul. Zo werd een potentieel nieuw conflict als in 1853 losgebarsten was, bij voorbaat voorkomen.[105]

3.5 De Nederlands-katholieke interpretatie

Het Nederlands-katholieke beeld is (het is niet moeilijk) genuanceerder dan het Romeins-pauselijke. In de correspondentie tussen Wilmer en Bartolini die Hans de Valk voor een deel weergeeft in zijn artikel 'History canonized: the martyrs of Gorcum' zijn die nuanceringen goed te lezen in de vragen die Wilmer aan Bartolini stelt naar aanleiding van de heiligverklaringsbul uit 1864: Waarom werden de moordenaars van de martelaren 'calvinisten' genoemd, en niet gewoon ongeïnteresseerde, niet-religieuze soldaten? Waarom werd de opstand helemaal in de schoenen van de calvinisten geschoven, terwijl bekend was dat ook katholieken een actieve rol speelden in de opstand? En waarom het sarcasme tegen de vele protestanten die voor hun geloof gestorven waren?[106] Wilmers vragen werden gemotiveerd door zorg om de ontvangst van het harde anti-protestantse beeld in Nederland. Wilmer moest het beleid van de paus immers publiekelijk kunnen verdedigen. Het waren dan ook eerder zorgen van gewetensaard, dan zorgen om feitelijke juistheid.

Dezelfde voorzichtigheid waarmee de Nederlandse katholieke clerus omging met de heiligverklaring, is zichtbaar in het zoeken naar de juiste devotionele plaats. De relieken waren al sinds de zeventiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden terecht gekomen, en op de plaats waar de martelaren het leven hadden gelaten was geen verwijzing meer naar hun dood. Brielle viel onder het gezag van bisschop Wilmer van Haarlem. Na de aprilbeweging van 1853 wilde Wilmer zeker weten dat de publieke aandacht voor de martelplaats de historisch-correcte martelplaats betrof, want '[h]et creëren van een belangrijk nationaal bedevaartoord in een vrijwel geheel protestantse

[105] De Valk, 'Nationale of pauselijke', 154.
[106] De Valk, 'History canonized', 391.

regio, juist daar waar het protestantse volksdeel een belangrijke symbolische gebeurtenis – de inname van Brielle – zou herdenken, was niet zonder gevaar'.[107] Bisschop Wilmer liet rond 1865 een wetenschappelijke onderzoekscommissie uitzoeken wat de exacte plaats geweest was waar de martelaren omgebracht waren.[108] Het is overigens interessant om verder onderzoek te doen naar de vraag waarom de bisschop van Haarlem aan de ene kant wel bereid was om grond aan te kopen met de kennelijke wens om in een overwegend protestants gebied een bedevaartsplek te creëren, terwijl hij aan de andere kant verlegen was met de nadrukkelijke aandacht van pauselijke zijde voor de martelaren. Het lijkt met elkaar in tegenspraak. Hoe het maatschappelijke klimaat rond katholieke bedevaartcultussen is veranderd in de afgelopen eeuw, blijkt uit het artikel van Paul Post waarin hij ingaat op de cultus rond Bonifatius in Dokkum en het geconstrueerde karakter van dergelijke cultussen: in 1990 kon een pastor schrijven dat 'God niet op een vierkante meter kijkt', in 1865 lagen de zaken een stuk gevoeliger.[109]

3.6 De bedevaartkerk

Ondanks dat het initiatief voor de heiligverklaring van de martelaren in de jaren 1860 niet bij de Nederlandse clerus maar bij het Vaticaan vandaan kwam, ontstond er rond het martelaarsveld toch een bedevaartscultus. Pas in juni 1880 werd een houten kapel en ommegang ingewijd. De reden dat er zo laat pas gebouwd werd op het martelaarsveld, is te wijten aan de financiële positie van het bisdom Haarlem en de afwachtende houding die de clerus innam om protestantse gevoeligheden niet onnodig

[107] Margry, 'De creatie', 259.
[108] Ibidem, 258. Zie voor een uitgebreide ontstaansgeschiedenis van de bedevaartplaats met name 256-259 in dit artikel.
[109] P. Post, '"God kijkt niet op een vierkante meter…" of Hobsbawm herlezen', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (eds.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 181.

te kwetsen.[110] Toen de bedevaartsplek zijn aantrekkingskracht voor bedevaartgangers had bewezen, werd er meer geïnvesteerd in de kapel. In de jaren 1870 en 1880 kwamen er jaarlijks rond de tienduizend bedevaartgangers naar Brielle.[111] Dergelijke bezoekersaantallen gaven zelfvertrouwen aan het Haarlemse bisdom, wat weerspiegeld werd in een meer bestendige organisatie. In 1889 werd de *Broederschap ter vereering van de HH. Martelaren van Gorcum* opgericht. Deze broederschap kreeg de organisatie van de bedevaarten tot taak. De bedevaartgangers 'dienden het "voorbeeld van heldhaftigen geloofstrouw" van de martelaren te volgen, die als "Bloedgetuigen" van de enige ware, "Heilige Katholieke, Apostolische Roomsche Kerk", als "Christen-strijders" en "Geloofshelden" gevallen waren onder razernij en de wreedaardigheden van de "Calviniste Woestelingen"'.[112] In 1932 werd de door H.P.J. de Vries ontworpen bakstenen kapel die er heden ten dage nog staat in gebruik genomen.

Het valt eigenlijk buiten het bereik van deze scriptie, maar het is interessant om kort in te gaan op het beeld van de martelaren vanaf de jaren 1960. De recente geschiedenis laat namelijk goed zien hoe erfgoed altijd in dienst staat van hedendaagse problemen. Na de Tweede Wereldoorlog nam de belangstelling voor de bedevaartskerk af. De martelaren kregen een herpositionering in het licht van een algemene oecumenische beweging in de westerse religieuze wereld. Vanaf de jaren '60 werden de martelaren niet langer voorgesteld als bloedgetuigen van hun trouw aan de eucharistie en de pauselijke hiërarchie. Nu werden ze omschreven als 'slachtoffers van een heilloze verdeeldheid. En als men de heiligen op deze wijze ziet en vereert, wat is het voor gelovige katholieken dan niet vanzelfsprekend, dat men deze slachtoffers van scheuring en verdeeldheid als voorsprekers aanroept, opdat aan de verdeeldheid onder

[110] Margry, 'De creatie', 261.
[111] Ibidem, 265.
[112] G. Hersbach, 'Door de eigen historie buitenspel gezet: de lotgevallen van de martelaren van Gorcum', *Antropologische verkenningen* 13 1 (1994) 18-34, aldaar 22. Citaten binnen citaat uit diverse bronnen, zie noot 14 van Hersbach.

de christenen eindelijk een einde komen zal.'[113] Deze herpositionering mocht niet baten. Tegenwoordig komt er slechts een fractie van de tienduizenden bezoekers uit de jaren 1880-1930 naar Brielle voor de bedevaart: de Gorcumse martelaren mogen zich slechts in de belangstelling van enkele honderden bedevaartgangers per jaar verheugen.

Ansichtkaart Brielle. Bedevaartskerk H.H. Martelaren van Gorcum. Na 1932.

[113] Archief Bisschoppelijke Brielse Commissie 1967, gemeentearchief Brielle, geciteerd in Hersbach, 'Door de eigen historie', 25.

4 LIBERAAL ERFGOED. HET STANDBEELD VOOR GRAAF ADOLF VAN NASSAU

Lijf en goed al te samen
heb ik u niet verschoond,
mijn broeders hoog van namen
hebben 't u ook vertoond:
Graaf Adolf is gebleven
in Friesland in den slag,
zijn ziel in 't eeuwig leven
verwacht den jongsten dag.

-*Wilhelmus*, vierde couplet[114]

4.1 Inleiding

Op 23 mei 1568 vond een van de eerste oorlogshandelingen plaats in de Nederlandse Opstand; de slag bij Heiligerlee. Een huurlingenleger onder leiding van de twee broers van Willem van Oranje, Adolf en Lodewijk van Nassau, raakte slaags met een leger van de hertog van Alva onder leiding van de stadhouder van Groningen, Jean de Ligne, graaf van Arenberg. De uitkomst van de slag was dat zowel Adolf van Nassau als Jean de Ligne stierven, maar de overwinning was voor de legers van Adolf en Lodewijk van Nassau. Slechts enkele weken later (op 21 juli 1568) wordt het gebied rond Groningen weer heroverd door Spaansgezinde troepen in de slag bij Jemmingen (Jemgum), waar graaf Lodewijk van Nassau verslagen wordt. De schermutselingen in 1568 hebben op langere termijn weinig tot geen militair-strategisch voordeel opgeleverd voor Spaansgezinde of Oranjegezinde troepen. Het waren 'speldeprikken'.[115] Negentiende-

[114] Het *Wilhelmus* is vanaf 1932 het Nederlandse volkslied. Daarvoor was *Wien Neêrlands bloed* het volkslied. Het *Wilhelmus* was voor 1932 al een bekend lied.
[115] Lademacher, *Geschiedenis*, 90.

eeuwse interpretaties van de slag bij Heiligerlee kenden een veel groter belang toe aan de slag. Historicus Robert Fruin sprak van de slag waar 'voor het eerst met geluk gestreden is voor de onafhankelijkheid van den Nederlandschen staat'.[116]

Het standbeeld voor graaf Adolf in Heiligerlee, onthuld 1873.

In 1826 werd ter nagedachtenis aan de slag bij Heiligerlee een gedenkzuil opgericht, met als opschrift 'Den overwonnen held Graaf Adolf van Nassau hier ten plaatse voor 's lands vrijheid gesneuveld den 23e Mei 1568'. Deze zuil met bovenop een urn was in de jaren '60 van de negentiende eeuw zodanig vervallen dat opknappen niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Het hoofd van de plaatselijke school in Beerta, H.

[116] R. Fruin, 'De overwinning bij Heiligerlee', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel II (Den Haag 1900) 84-110, aldaar 85.

Bouman, nam in juni 1867 het initiatief om de 300-jarige viering van de slag in mei 1868 op grootse wijze te herdenken. De aanleiding hiervoor was niet alleen de staat van onderhoud van het oude monument en het 300-jarige jubileum. De expansionistische sfeer die werd opgeroepen door kanselier Bismarck (hij wilde alle Duitse staten verenigen) zorgde ervoor dat het herdenken van de slag bij Heiligerlee bredere betekenis kreeg. De initiatiefnemers konden ermee duidelijk maken dat Nederland nadrukkelijk een zelfstandige staat was, met een eigen geschiedenis: 'op 23 mei 1868 schreef de Nederlandsche Spectator ironisch "dat wij een vrij en zelfstandig volk wenschen te blijven en vooreerst niet de minste opgewektheid gevoelen het voorbeeld van Hannover en andere geannexeerde staten te volgen".'[117]

In februari 1868 was er dus voldoende reden om een prijsvraag uit te schrijven voor een ontwerp voor een nieuw monument 'bij gelegenheid der viering van 't derde eeuwfeest der daar in 1568 behaalde overwinning, en ter nagedachtenis van het sneuvelen van graaf Adolf van Nassau'.[118] De keuze viel op een ontwerp van schilder J.H. Egenberger en P. Schenkenberg van Mierop. Egenberger werd met de uitvoering belast, waarvoor hij de hulp inriep van de Vlaamse beeldhouwer Joseph Geels. Op 23 mei 1868 werd met veel feestelijkheden de eerste steen gelegd door de prinsen Willem (de oudste zoon van koning Willem III; hij stierf nog voor zijn vader in 1879) en Hendrik (de broer van koning Willem III). Vijf jaar later, op 23 mei 1873, werd het monument onthuld in aanwezigheid van koning Willem III en prins Hendrik.[119]

4.2 Initiatiefnemers voor het standbeeld voor graaf Adolf

[117] Geciteerd in: E. van Heuven-van Nes, A.-M. van Schaik en M.E. Spliethoff (eds.), *Monumenten voor Nassau en Oranje* (Rotterdam 2004) 55.
[118] *Groninger Courant*, 19 januari 1868.
[119] Zie voor een uitgebreide documentatie van de ontstaansgeschiedenis van het monument het artikel van Eveline Luursma, 'De ontstaansgeschiedenis van het monument voor graaf Adolf van Nassau te Heiligerlee', *De negentiende eeuw* 9 (1985) 1-24.

De mensen die actief waren bij het initiatief voor een monument voor graaf Adolf in Heiligerlee, waren ook actief in de lokale of landelijke politiek, in het onderwijs en in maatschappelijke initiatieven. De voorzitter van de 'Hoofdkommissie voor het stichten van een nationaal gedenkteken te Heiligerlee' was jonkheer mr. J.D. Lewe Quintus, lid van de Gedeputeerde Staten van Groningen. De secretaris H. Bouman was hoofd van de plaatselijke school te Beerta en tevens secretaris van het 'Genootschap ter Bevordering van Nijverheid' in Winschoten.[120] De eerste circulaire waarin de commissie om bijdragen verzoekt voor het oprichten van een 'blijvend nationaal aandenken' werd verstuurd aan de media (kranten en tijdschriften) maar ook aan plaatselijke notabelen en opinieleiders.[121] Deze oproep vond vooral weerklank in het liberale, orangistische en protestantse deel van Nederland. Zij waren het die enthousiast waren over het initiatief, het met donaties financierden en zij ondersteunden het idee dat de slag bij Heiligerlee en het sterven van Adolf van Nassau 'eene nationale gedachtenis' waardig was.[122] De liberalen hoopten dat nationale historische gedenkdagen tot politieke verzoening zou leiden: '[m]enige liberaal koesterde de illusie dat bezinning op het verleden eendracht zou brengen'.[123] Heiligerlee pastte hier goed bij.

Sympathie voor de liberale standpunten (zowel politiek als maatschappelijk) was er vooral bij groepen mensen die niet bij de oude maatschappelijke elites behoorden: 'kooplieden en ondernemers, intellectuelen die niet tot gevestigde families en protestanten die niet tot de grote Nederlandse Hervormde Kerk behoorden, zoals de doopsgezinden of een lutheraan als Thorbecke'.[124] Liberalen wilden zoveel mogelijk vrijheid garanderen in alle aspecten van het leven – politiek, economisch en sociaal – door een wettelijk kader te scheppen dat zo weinig mogelijk oplegde en zoveel mogelijk stimuleerde. De scheiding van kerk en staat die met de grondwetswijziging

[120] Luursma, 'De ontstaansgeschiedenis', 1-2.
[121] Groninger Archieven, archief van de 'Hoofdkommissie voor het stichten van een nationaal gedenkteken te Heiligerlee', inv.nr 1123. Notulen, deel I, Afschrift circulaire, 30 november 1867.
[122] Ibidem.
[123] H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (proefschrift Universiteit Groningen, 1992) 132.
[124] Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 110.

van 1848 doorgevoerd werd, was een typisch voorbeeld van het loskomen van het paternalisme en de oligarchie waar de liberalen tegenstander van waren.[125] Maar ze waren over het algemeen wel religieus, met name protestants. Dat verklaart ook waarom een Hervormd predikant als Petrus Hofstede de Groot een toespraak hield bij de onthulling van het monument voor graaf Adolf waarin de liberale visie op de geschiedenis doorklinkt (zie motto van deze scriptie).

4.3 Voorstelling monument voor graaf Adolf

Voordat ik inga op de interpretatie van de Nederlandse Opstand in liberale kringen in bredere zin, is het interessant om stil te staan bij de beeldengroep die Egenberger ontwierp voor het monument voor graaf Adolf. De voorstelling in deze beeldengroep kan als exemplarisch gezien worden voor het beeld van de Nederlandse Opstand in liberale kring.

De beeldengroep laat een gewonde graaf Adolf zien aan de voeten van de Nederlandse Maagd met zwaard en schild, met de generaliteitsleeuw achter beide figuren. De Nederlandse Maagd beschermt Adolf met haar zwaard en schild. Adolf ligt maar heeft zijn bovenlichaam opgeheven. Hij houdt met zijn rechterhand een degen vast, maar laat deze rusten op de grond, als teken dat hij geen kracht meer heeft om de wapenen op te nemen. In zijn linkerhand heeft hij een vaandel; een teken dat zijn troepen het vaandel hebben weten te behouden en dus als overwinnaars uit de strijd gekomen zijn. De beeldengroep is zo geplaatst dat de generaliteitsleeuw naar het zuiden kijkt. Daar kwam de vijand vandaan en de leeuw is waakzaam in die richting. De poot van de leeuw rust op een papier, een oorkonde. De oorkonde kan naar verschillende documenten verwijzen, maar het is waarschijnlijk dat het een vooruitverwijzing is naar de Vrede van Munster van 1648 waarbij de onafhankelijkheid van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden internationaal werd erkend. De generaliteitsleeuw

[125] Ibidem, 102-108.

bewaakt daarmee de onafhankelijkheid van de Republiek. De teksten op het beeld lezen: 23 mei 1568 de eerste zege in de tachtigjarige worsteling voor de vrijheid der Nederlanden. Graaf Adolf van Nassau bleef in den roemrijken slag. 23 mei 1868 door het nageslacht den vaderen gewijd. Oranje met Nederland verbonden. Naar deze gebeurtenis verwijst ook de tekst van het vierde couplet van het Wilhelmus, dat hierboven als motto van dit hoofdstuk staat afgedrukt.

De symboliek van de generaliteitsleeuw in combinatie met de Nederlandse Maagd en de teksten geven uitdrukking aan de betekenis die de makers en opdrachtgevers van het monument aan de slag gaven: graaf Adolf was gestorven voor het vaderland en voor de onafhankelijke Nederlanden. Zijn offer verbond de Oranjes met Nederland. Het is opvallend dat er geen religieuze symboliek aanwezig is op het monument (afgezien van de leeuw die ook staat voor de apostel Marcus en voor de wakende leeuw van Juda). Het gebrek aan religieuze symboliek komt overeen met de protestantse overtuiging dat er geen beelden verafgood mogen worden, maar bevestigt tevens de interpretatie van de Nederlandse Opstand als een vrijheids- en onafhankelijkheidsoorlog en nadrukkelijk niet als godsdienstoorlog.

4.4 De liberale interpretatie van de Nederlandse Opstand

'Zoo ooit een gedachtenisfeest nationaal verdient te heeten, heeft zeker het aanstaande aanspraak op dien naam.'[126] Dat vond Robert Fruin in 1868, toen hij schreef over de slag bij Heiligerlee. Fruin is een van de duidelijkste exponenten van de liberale visie op de Nederlandse Opstand. Het interessante van Fruin is dat hij als historicus in zijn tijd geliefd en veelgelezen was, waardoor het aannemelijk is dat zijn interpretatie bij velen bekendheid genoot.[127] Maar Fruin was zeker niet de enige die een liberale interpretatie uitdroeg.

Het liberale beeld van de geschiedenis was over het algemeen orangistisch[128], zo bleek bijvoorbeeld uit het citaat van Hofstede de Groot uit het motto van deze scriptie. De kloof tussen het republikeinse verleden van na de Nederlandse Opstand en de monarchale eenheidsstaat van na 1830 en 1848, werd overbrugd door het *conciliante* beeld van de geschiedenis van de liberalen. Dit hield een verzoening in tussen het nieuwe monarchale Oranje en de republikeinse voorgeschiedenis van de natie: 'slechts een voor ons nu sterk mythisch aandoende beeldvorming (waarvan de Oranje-mythe er slechts één is) kon het verleden van de Republiek en het heden van de kleine monarchale en nationale eenheidsstaat tot elkaar brengen'.[129] De strijd voor vrijheid en rechtsgelijkheid (maar in de negentiende eeuw nadrukkelijk niet algemene volkssoevereiniteit), samen met een positieve waardering voor de monarchie stonden centraal in de liberale denkwijze.

In de liberale interpretatie van de Nederlandse Opstand ontworstelde Nederland zich in deze periode van *vreemde* overheersing en verdedigde zich tegen een aanslag op 'de

[126] Fruin, 'De overwinning', 85.
[127] Er is veel over het werk en de receptiegeschiedenis van Robert Fruin geschreven. Twee recente titels zijn bijvoorbeeld het proefschrift van Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Leuven 1989) en de verzamelde essays van Blaas, *Geschiedenis en nostalgie*.
[128] P.B.M. Blaas, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden* (Hilversum 2000) 26 en S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 38-41.
[129] Blaas, *Geschiedenis en nostalgie*, 28.

vrijheid en onafhankelijkheid der natie'.[130] De Nederlandse Opstand was in eerste instantie een 'vrijheidskamp'[131], een onafhankelijkheids- en vrijheidsoorlog, níet een godsdienstoorlog: '… it [the revolt against Spain] could also be understood as a struggle for political freedom, libertatis ergo, as others, the liberals in particular, maintained. They saw the insurrection as a legitimate act of self-defence, directed against Spanish absolutism to prevent the smothering of traditional freedom, local priviliges and tolerance.'[132] Die vrijheid was centraal aan de liberale interpretatie en komt dan ook vaak terug in pamfletten, commentaren en toespraken.

Hofstede de Groot benadrukte in zijn rede dat de liefde voor de vrijheid in heel Nederland uitbrak (daarmee de hele natie betrekkend bij de onthulling van het Groningse monument voor graaf Adolf): 'De vrijheidsliefde ontvlamt overal. Vlissingen, Veere, Enkhuizen, Medemblik, Zeeland, Holland, Gelderland, Overijssel kiezen partij voor Oranje tegen Alva: de grondslag van Nederlands onafhankelijkheid is voor altijd gelegd.'[133] De nadruk op de vrijheidsstrijd was niet nieuw. Ook bij de onthulling van het eerdere monument in 1826, werd Nederlands vrijheid benadrukt: 'Hier streed in vroeger eeuw de bloem van Nassau's helden / Voor Neêrlands vrijheid, door den Spanjaard aangerand. / Dit plekje gronds heeft hooge waarde; / Wij staan hier thans op heilige aarde, / Hier stroomde Nassau's bloed voor God en 't Vaderland'.[134]

Nederland en het Nederlanderschap stonden in de vrijheidsoorlog voorop. Fruin ziet een rechte lijn tussen de vrijheidsstrijd van de Nederlanders, de voorspoed uit de Gouden Eeuw en een vooraanstaande plaats voor Nederland in Europa in de negentiende eeuw: 'Het Nederlandsche volk heeft na jaren strijdens den Spaanschen koning tot het verzoeken om vrede genoodzaakt. De vrijheid heeft het gewonnen van

[130] Fruin, 'De overwinning', 88.
[131] R.J.M. Tengnagel, *De slag bij Heiligerlee herdacht in 1868. Eene bladzijde uit de geschiedenis des vaderlands* (Oude Pekela 1868) 33.
[132] De Valk, 'History canonized', 375.
[133] Hofstede de Groot, *Gedenkboek van Heiligerlee*, 18.
[134] M.J. Adriani tijdens de onthulling van het monument in 1826, geciteerd in: Tengnagel, *De slag bij Heiligerlee*, 37.

den dwang, de zelfregeering van de vorstelijke heerschappij. Aan die vrijheid en zelfregeering hebben wij onzen roem in de geschiedenis, ons aanzien onder de volken van Europa, onzen voorspoed en ons welvaren te danken. [...] Daarom is de eerste overwinning, die op hem door onze vaderen bevochten is, nu nog na drie eeuwen voor ons een heuglijke gebeurtenis, ten volle waardig dat wij haar door een nationaal gedenkteeken in de gedachtenis der volgende geslachten vereeuwigen.'[135] Een dergelijke teleologische verklaring van de geschiedenis was gangbaar. De echo van Fruin's woorden is bijvoorbeeld te vinden in de toespraak van Hofstede de Groot tijdens de onthulling van het monument in 1873: 'Wat wij door 1568 en 1572 zijn begonnen te worden, een eigen staat, een grondwettig geregeerd, bloeijend en zelfstandig volk, dat in burgerlijke, staatkundige en godsdienstige vrijheid voor geene natie ter wereld onderdoet, en de hoogste goederen der menschheid, vroeger dan anderen, der wereld ten zegen, heeft veroverd: dàt willen wij bewaren en als een heilig erfgoed aan onze nakomelingen overleveren!'[136]

Vanuit dit perspectief was de rol van de Nassaus moeilijker te verklaren. Fruin loste dit dilemma op door een onderscheid te maken tussen de feitelijke geboorteplaats van de Nassaus en hun gevoelsmatige betrokkenheid. Zo toonde Willem van Oranje zich volgens Fruin als 'een voorstander der Nederlandsche volksbelangen', twijfelde niemand 'aan zijn vaderlandsliefde' (voor Nederland uiteraard) en was Adolf 'door zijn gehechtheid aan zijn broeder, door zijn jarenlang verblijf hier te lande en door zijn omgang met de Nederlandsche grooten en edelen in zijn hart Nederlander geworden'.[137] De rol van de Nassaus in de Nederlandse Opstand was die van leiders, (nog) ongekroonde koningen en strijders tegen het buitenlandse onrecht dat de Nederlanders werd aangedaan. Tegelijkertijd devalueerde Fruin de periode van de Republiek in zijn artikel 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' uit 1865 door de Republiek

[135] Fruin, 'De overwinning', 110.
[136] Hofstede de Groot, *Gedenkboek van Heiligerlee*, 13.
[137] Fruin, 'De overwinning', respectievelijk 91, 91 en 99.

als een tussentijd te definiëren.[138] Maar Willem van Oranje werd in deze lezing van de geschiedenis 'opgewaardeerd tot eenheidbrenger bij uitstek'.[139] Niek van Sas wijst er overigens wel op deze liberale interpretatie van Fruin niet door alle liberalen gedeeld werd. Andere liberalen hadden meer waardering voor de Loevesteinse traditie, waar de hoofdrol voor Oranje uiteraard minder prominent aanwezig was.[140]

Voor de liberalen was de Nederlandse Opstand daarom ook de belangrijkste historische periode om op terug te blikken: het legde de basis voor de rol van de Nassaus als Nederlands vorsten. Dit is ook terug te lezen in de toespraak die P. Hofstede de Groot hield bij de onthulling van het monument voor graaf Adolf in 1873: 'Ja, de namen van Lodewijk en Adolf zijn gegrift in elk Nederlandsch hart. En die twee helden stralen hunnen nazaten toe als een Castor- en Pollux-gesternte, om aan alle Vorsten van Oranje-Nassau aan te wijzen, welken weg van zelfopoffering en vaderlandsliefde zij altijd hebben te bewandelen.'[141]

In de liberale interpretatie van de Nederlandse Opstand ging een positieve waardering voor de Nassaus en met name Willem van Oranje hand in hand met de strijd om Nederlands vrijheid. Willem van Oranje was in deze interpretatie de absolute vrijheidsstrijder, held en vader des vaderlands. R.J.M. Tengnagel schreef in februari 1868 bijvoorbeeld 'Prins Willem was de grondlegger der onafhankelijkheid van den Nederlandschen staat, een ervaren krijgsheld en uitstekend staatsman, die aan innige vroomheid eene in die dagen ongekende verdraagzaamheid paarde. [...] Zijn grootste roem was, wat hij tot standbracht, zijn uitnemendste lof de uitkomst van hetgeen hij ondernam; daarom moge nimmer eenig Nederlander hem vergeten.'[142]

[138] R. Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel I (Den Haag 1900) 22-48.
[139] N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 528.
[140] Van Sas, *De metamorfose*, 529-31.
[141] Hofstede de Groot, *Gedenkboek van Heiligerlee*, 11.
[142] Tengnagel, *De slag bij Heiligerlee*, 34-5.

De bijna hagiografische mythes rond Willem van Oranje kwamen voort uit laat-zestiende en vroeg-zeventiende-eeuwse epossen en tragedies die Oranje huldigden in de letterkundige tradities van die tijd.[143] Deze epossen en tragedies zorgden voor een mythisch beeld dat de historische figuur Oranje in de vergetelheid terugdrong, maar daarentegen 'ontwikkelden zich symbolische Oranjes met een snelheid evenredig aan de vergetelheid die de historische figuur te beurt viel'.[144] In de nationalistische negentiende eeuw kwamen deze symbolische Oranjes weer tot leven, zoals hier zichtbaar werd in het standbeeld voor Adolf van Nassau.

[143] J. Bloemendal, 'Van rebel tot vader des vaderlands. Willem van Oranje in de vroegmoderne literatuur', in: J. Bloemendal en P.J. Smith, *De muze en de mythe. Over de literaire verwerking van het verleden* (Amersfoort 2007) 57-68.
[144] J.A.L. Lancée, 'Oranje's beeld in later ogen', *Maatstaf* 29 8/9 (1981) 38-51, aldaar 43-4.

5 BETWIST ERFGOED. POLEMIEK, NATIEVORMING EN OPKOMST ONPARTIJDIGE GESCHIEDSCHRIJVING

5.1 Betwist erfgoed

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie is al aan de orde gekomen dat in de erfgoedbenadering het verleden in dienst staat van het heden. De gekozen cases zijn exemplarisch voor het sociale geheugen voor bepaalde groepen in de Nederlandse negentiende-eeuwse maatschappij. Dit sociale geheugen is niet onbetwist: iedere groep brengt zijn interpretatie van de Nederlandse Opstand voor het voetlicht alsof het dé algemeen-geldende interpretatie is of zou moeten zijn. In een maatschappij waar groepen met verschillende religieuze, sociale of politieke visies samenleven, ontstaat bijna vanzelf polemiek vanwege het belang dat door alle groepen wordt gehecht aan een gemeenschappelijk verleden. 'De constructie van maatschappelijk relevante voorstellingen van het verleden vindt [...] meestal plaats in een polemische situatie. [...] Geschiedenis vervult voor al die groepen, gevestigd of oppositioneel, een positieve functie. Het legt de aanhangers van politieke stromingen of sociale bewegingen uit wie ze zijn, waar ze vandaan komen, waarom ze gelijk hebben en meestal ook dat het de goede kant uit gaat.'[145] Het betwiste aspect van erfgoed staat in dit hoofdstuk centraal. Uit de polemiek rond de Nederlandse Opstand blijken twee belangrijke dingen.

Ten eerste wordt duidelijk dat de interpretatie van het verleden altijd 'emotioneel geladen' is.[146] Die emotionele lading kwam in de negentiende eeuw voort uit het feit dat men heel bewust bezig was om 'door middel van een buitengewoon rijk en gevarieerd complex van voorstellingen, historische interpretaties en emoties, om door

[145] L. Dorsman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 38.
[146] Kossmann, *Een tuchteloos probleem*, 26.

middel van een appel op iets wat men nationaal bewustzijn kan noemen, een natie tot stand te brengen'.[147] De geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden vormde een cruciale periode in dit debat. P.B.M. Blaas stelt zelfs dat de negentiende-eeuwse historiografie over deze periode een noodzakelijke voorwaarde is geweest voor het ontstaan van een Nederlandse nationale identiteit: 'a new and more selfconfident Dutch national identity could not be properly developed without recourse to the history of the Republic'.[148] Hij wijst ook op een punt dat in deze scriptie in paragraaf 1.6 aan de orde is gekomen: tot ver in de negentiende eeuw was de band met het verleden niet geproblematiseerd, of zoals David Lowenthal het stelde 'past motives and events were explained in the same terms as those of today' (zie noot 11). Blaas stelt dat 'discrepancies were resolved by anachronistic interpretations of the past which paid little attention to the differences seperating one age from another. Even the most glaring discrepancies could be overcome by the growing strength of Dutch nationalism'.[149] Dat is misschien te optimistisch van Blaas; de polemiek duurde tot minimaal 1884 voort en behoorde misschien zelfs pas in de jaren '30 van de twintigste eeuw tot het verleden.

Ten tweede én nauw met het eerste punt verweven: ook voor het ontwikkelen van een meer afstandelijke geschiedschrijving (en dus een uit elkaar drijven van een erfgoedbenadering en historische benadering van de geschiedenis) was de polemiek rond de Nederlandse Opstand onmisbaar. Historicus Robert Fruin heeft hierin een belangrijke rol gespeeld. Fruin werd de Nederlandse Ranke genoemd, en door sommigen zelfs groter dan Ranke geacht.[150] De vergelijking met Ranke komt bij Fruins onpartijdigheidsleer vandaan: Fruin betoogde dat een historicus los moest komen van

[147] Ibidem, 27.
[148] P.B.M. Blaas, 'The touchiness of a small nation with a great past: the approach of Fruin and Blok to the writing of the history of the Netherlands', in: A.C.Duke en C.A. Tamse (eds.), *Clio's mirror. Historiography in Britain and The Netherlands*, deel VIII (Zutphen 1985) 133-161, aldaar 137.
[149] Blaas, 'The touchiness', 137.
[150] J.W. Smit in zijn proefschrift over Fruin: *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Groningen 1958), geciteerd in H.L. Wesseling, *Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam 1995) 70.

politieke, godsdienstige en literaire overtuigingen door strenge toepassing van de bronnenkritische methode.[151] Dit pleidooi kwam voort uit wat Fruin als de taak van de geschiedenis zag: zij moest tonen wat de Nederlanders in het verleden scheidde, maar ook wat hen verbond. 'Zo zou zij [de historiografie] tegelijkertijd voedsel aan het nationale eenheidsgevoel en tegengif tegen de steeds dreigende partijstrijd kunnen bieden. Zij kreeg dus een duidelijk dienende, pragmatische functie: zij moest ertoe bijdragen dat het *partij*belang ondergeschikt werd én bleef aan het *nationale* belang.'[152] De geschiedenis moest door haar onpartijdigheid boven de partijen uitstijgen (overigens is later wel kritiek geuit op Fruins (te) optimistische, positivistische onpartijdigheid[153]). Het was juist de interpretatie van de Nederlandse Opstand – gevoelig voor de katholieken, bron van trots voor de protestanten en liberalen – die duidelijk maakte dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw op het gebied van onpartijdige geschiedschrijving grote stappen gemaakt moesten worden.

5.2 *Lieux de mémoire* over de Nederlandse Opstand en de nationale identiteit

'In plaats van vrije Nederlanders te zijn, scharen wij ons onder deze of gene partijleus, 'tzij Groeniaan of Thorbeckiaan; op godsdienstig gebied als orthodox of liberaal en meenen onzen plicht te doen, maar vergeten, dat zelfstandigheid een eerste vereischte is voor wie in waarheid staatsburger en mensch wil zijn. [...] Hij, wien den naam van Nederlander dierbaar is, doe afstand van elke partij en herinnere zich de spreuk onzer vaderen: "Eendracht maakt macht", bij het betreden van de heilige Hoogte, wier grond is gedrenkt met het bloed der helden, die wij dan gedenken.'[154] Dit schreef R.J.M. Tengnagel in februari 1868 als voorzetje voor de herdenking van de Slag bij Heiligerlee op 23 mei 1868. Zijn oproep was geen verkeerde inschatting van het maatschappelijk

[151] H. Beliën en G.J. van Setten, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991 [2000]) 384-85.
[152] Tollebeek, *De toga*, 34. Cursiveringen van Tollebeek.
[153] Zie bijvoorbeeld Wesseling, *Onder historici*, 69-75 en Tollebeek, *De toga*, 47.
[154] Tengnagel, *De slag bij Heiligerlee*, 39-40.

veld van die tijd. Vooral naar aanleiding van de oprichting van het monument voor graaf Adolf in 1868 brak een felle pamflettenstrijd uit over de interpretatie van de Nederlandse Opstand. J.W. Brouwers (onder eigen naam en onder het pseudoniem "een Zilversmidsjongen"), W.J.F. Nuyens, J.A. Alberdingk Thijm, W.J.A. Jonckbloet, G. Groen van Prinsterer, Robert Fruin en D.E. Heij waren slechts enkele van de polemisten die in de pen klommen.

De behoefte aan een gezamenlijk symbool waar de Nederlandse natie zich achter kon scharen – zoals het monument voor graaf Adolf – kwam voort uit de politieke, culturele en sociale eenwording van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw[155], en zoals hierboven kort aangestipt werd vanuit de gevoelde dreiging uit Pruisen (zie paragraaf 4.1) Het waren de nationalisten die op zoek gingen naar gezamenlijke herinneringen om zo de eenwording van het nodige cement te voorzien. 'Het waren de nationalisten die een natie schiepen en niet de natie die nationalisten voortbracht…'.[156] De slag bij Heiligerlee leende zich uitstekend voor dit doel: het gaf de nodige dramatiek door het sterven van graaf Adolf, het verbond het huis van Oranje-Nassau aan Nederlandse grond, en de slag leende zich voor een liberale mythe van Nederlanders als vrijheidslievend volk.

Het doel van de initiatiefnemers voor het monument en de mensen die het iniatief ondersteunden met donaties of publicaties, werd niet onder stoelen of banken gestoken: het vaderland en de natie moesten enthousiast en liefdevol herdacht worden, het Nederlandse volk moest zich gezamenlijk en eendrachtig achter de herinnering aan de Nederlandse Opstand en het huis Oranje-Nassau scharen. W.J.A. Jonckbloet zag de overwinning in de slag bij Heiligerlee nadrukkelijk als het begin van Nederland als natiestaat: 'de geboorte van den Nederlandschen Staat, waartoe sedert en door den vrijheidskamp vroeger elkander bijna vreemde gewesten samensmolten, het is de ontluiking van ons zelfstandig volksbestaan, bron van welvaart, eer en roem.

[155] Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 152.
[156] Blaas, 'Het romantische verhaal', 145.

[…] Die plechtigheid, waartoe geheel het Vaderland bijdraagt, […] wat verkondigt zij anders, dan dat het Nederlandsche Volk met zijn Vorstelijk Stamhuis er den grootsten prijs op stelt om eigen bestaan, eigen naam, eigen taal, eigen zeden en *eigen heilige herinneringen* in eere te houden en te handhaven…'.[157] R.J.M. Tengnagel omschreef het in vergelijkbare bewoordingen: 'Het doel [van de viering van den gedenkwaardige veldslag bij Heiligerlee] was: opwekking, verlevendiging en versterking van den echten volksgeest – om de eerste glorierijke overwinning door de te lang onderdrukte Nederlanders op de Spanjaarden behaald in de herinnering van velen terug te roepen, en daardoor de liefde tot het Vaderland en den Koning te helpen onderhouden.'[158] En in het Gedenkboek van de onthulling van het monument werd nog een keer de wens uitgesproken: 'Moge deze feestviering vruchtbaar zijn ter opwekking van liefde voor het vaderland, van gehechtheid aan het huis van Oranje-Nassau en van dankbaarheid aan God!'[159]

De liberalen dachten dus met de Nederlandse Opstand in het algemeen en het monument voor graaf Adolf in het bijzonder een gezamenlijk symbool voor de Nederlandse natie te hebben gevonden. Uit de reacties van het katholieke deel van de bevolking bleek echter dat dit bij hen zeer gevoelig lag. De letterkundige en voorvechter van katholieke emancipatie J.A. Alberdingk Thijm schreef bijvoorbeeld aan W.J.A. Jonckbloet over de herdenkingsjaren: 'Men stelt voor, en niet zelden met groote brutaliteit, alsof alleen zij "die Wilhelmus bliezen" in 1568 en 1572 de echte, de eenige Nederlanders zijn, die in aanmerking komen, die als ons voorgeslacht begroet en vereerd behooren te worden'.[160] Alberdingk Thijm stoorde zich ook aan de

[157] W.J.A. Jonckbloet, Feestrede ter gelegenheid van den driehonderdsten verjaardag van den slag bij Heiligerlee… 23 mei 1868 uitgesproken (Winschoten 1868), geciteerd in: J.J.M. Ramakers, 'Velerlei natie: Jonckbloet, Brouwers en Alberdingk Thijm over de betekenis van de Slag bij Heiligerlee voor de vorming van de natie, bij gelegenheid van de 300-jarige herdenking in 1868', in: C.C. van Baalen (ed.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Nijmegen 2007) 121-131, aldaar 124. Cursivering AvdB.
[158] Tengnagel, *De slag bij Heiligerlee*, voorbericht.
[159] *Gedenkboek van Heiligerlee*, inleiding.
[160] J.A. Alberdingk Thijm, Het tiende Nederlandsch Letterkundig Kongres, *Een schrijven, gericht aan Dr. W.J.A. Jonckbloet, voorzitter van het Kongres door zijn medelid J.A. Alberdingk Thijm* (Amsterdam 1868) 5.

fondsenwervende circulaire van de commissie voor het monument voor graaf Adolf. De stelligheid waarmee de liberale interpretatie in deze circulaire was opgeschreven, deden hem diezelfde middag dat hij de circulaire ontving in de pen klimmen om zijn ergernis wereldkundig te maken. Hij onderstreepte de zinsneden die hem bijzonder stoorden: '… algemeene deelneming, vruchten van den kommervollen strijd tegen Spanje, vrijheid van geweten en een zelfstandig volksbestaan'.[161] In zijn brochure *Het derde eeuwfeest der overwinning bij Heiligerlee. Openlijk schrijven aan de Amsterdamsche Subcommissie* schreef hij dat hij protesteerde '…tegen het nationale charakter, dat men zou voorwenden in de instelling van Gedenkdagen en oprichting van Monumenten' van dagen en monumenten die 'uit den aard der zaak, geen feestviering voor twee vijfden der natie kan zijn'.[162]

Er werd ook meer historisch inhoudelijk bezwaar gemaakt tegen een monument voor 'Ludwig Graf zu Nassawe' zoals J.W. Brouwers graaf Lodewijk consequent aanduidde.[163] Brouwers – die zich in het debat liet kennen als iemand die fel het katholieke gezichtspunt verdedigde – wond zich erover op dat er plannen waren om een standbeeld op te richten voor iemand die '1^{e}, als burger een veinsaard, 2de, als veldheer een onbekwaam aanvoerder, 3de, als diplomaat een verraderlijk verkooper van Nederlands provinciën [was]'.[164] In de ogen van Brouwers waren de Nassaus muiters. In een van zijn roskamgedichten rijmde hij: 'En uit 't afvallig land een zoon der muiterij,/ Verwaardigen tot tolk van Hollands burgerij?'[165]

De katholieken positioneerden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw nadrukkelijk ook als Nederlander. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in het motto van

[161] M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Amsterdam 1995) 379. Onderstrepingen van Alberdingk Thijm.
[162] J.A. Alberdingk Thijm, *Het derde eeuwfeest der Overwinning bij Heiligerlee. Openlijk schrijven aan de Amsterdamsche "subcommissie"* (Amsterdam 1868) 5.
[163] Bijvoorbeeld in zijn pamflet *De heeren Fruin in "de Gids", Jonckbloet in de Tweede Kamer en Groen in zijne Derde brochure over Heiligerlee* (Rotterdam 1869).
[164] Brouwers, *De heeren Fruin*, 7.
[165] Zilversmidsjongen [pseudoniem van J.W. Brouwers], *Het antinationale nationale monument. Vijf roskam-gedichten der hoofdkommissie en den plaatselijken kommissiën aangeboden* (Amsterdam 1868) 37.

het in 1842 opgerichte tijdschrift *De Katholiek*: 'vindicamus haereditatem patrum nostrorum'[166] [wij maken aanspraak op het erfdeel van onze voorvaderen, AvdB]. In het hoofdstuk over de martelaren van Gorcum werd duidelijk dat de hernieuwde aandacht voor de martelaren in de negentiende eeuw weliswaar niet netjes in het katholieke emancipatieproces te plaatsen is, maar vooral gestimuleerd werd vanuit Rome. Maar in dezelfde periode werden wel nationalistische geluiden hoorbaar uit katholieke kring. De artikelen van J.W.L. Smit waarin hij betoogde dat de martelaren van Gorcum geen verraders van het nationale belang waren, werden gepubliceerd in *De Katholiek*.[167] Nuyens publiceerde zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* nadrukkelijk als een katholiek tegengeluid tegen de fel pro-protestantse Amerikaan Motley.

In het voorwoord van de *Geschiedenis*, dat is opgedragen aan Alberdingk Thijm, schreef Nuyens: 'Voor een groot deel der Nederlanders bestaat er nog eene andere overlevering dan die van de kinderen der overwinnaars van den Briel. Het is de overlevering van de zonen der verwonnelingen, van de zonen van Braband en Limburg, die door de wapenen overheerd en door traktaten aan de zeven provinciën gehecht zijn geworden; de overlevering der katholieke burgerijen en van dien boerenstand, die voor zulk een belangrijk deel getrouw gebleven is aan het geloof der vaderen, en die, alle gezamenlijk, tot 1798 als overwonnelingen, als verdachten zijn behandeld. [...] Zijn ik en mijne geestverwanten daarom minder Nederlanders, minder getrouwe onderdanen van Oranje? Neen! –Nederlander te zijn, sluit niet in zich, dat men zijne overtuiging kromme voor hen, die hunne meeningen omtrent onze geschiedenis alléén voor echt nederlandsch verklaren. [...] Wij zijn burgers van den vrijen Nederlandschen Staat; zonen van het volk, dat in 1814 met geestdrift en algemeene eenstemmigheid de

[166] J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', in: idem, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Nijmegen 1989) 262-283, aldaar 269-70.
[167] Zie hieronder noot 172.

afstammelingen der vroegere eerste staatsdienaren van de republiek verheven heeft op dien troon, waarop God dat huis eeuwen lang moge bewaren!'[168]

Het her-schrijven van de geschiedenis van de Nederlandse Opstand was niet zomaar een hobby; het was voor het katholieke deel van de bevolking een belangrijke manier om te komen tot een Nederlands-katholieke identiteit, geaccepteerd in een overwegend protestants land. Die negentiende-eeuwse pluriforme interpretatie van de geschiedenis is voor een deel te danken aan de pluriforme interpretatie van de zo belangrijke late zestiende eeuw. Nuyens zelf sprak van 'de bereikte "volledige Emancipatie der Katholieken" nu zij niet behoefden mee te doen aan geforceerde pogingen om aan "één bepaalde traditie" het nationale eenheidsbesef op te hangen.'[169]

5.3 Uit elkaar drijven erfgoedbenadering en historische benadering

In het hoofdstuk over de romancyclus *De graaf van Leycester* werd duidelijk dat Anna Bosboom-Toussaint schreef vanuit een protestantse visie op de geschiedenis, sterk beïnvloed door het Réveil-denken van het begin van de negentiende eeuw. Niet alleen literatoren maar ook veel historici schreven vanuit een duidelijk protestantse invalshoek. Willem Bilderdijk en Guillaume Groen van Prinsterer zijn goede voorbeelden. Groen van Prinsterers visie op de geschiedenis werd bepaald door calvinistische Réveil-ideeën over predestinatie, verheffing door God en door de eenheid van het Nederlandse volk: 'Voor hem was Nederland het land, waaraan God de Heer bij uitnemendheid zijne zegeningen had verleend; was onze geschiedenis "meer welligt dan die van eenig ander Christelijk volk, het verhaal der leidingen Gods en de historie van Gods wonderen"; was het huis van Oranje-Nassau door God uitverkoren om "te waken en te strijden voor de handhaving van Evangelie, vrijheid en regt".'[170] De

[168] W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, deel I (Amsterdam 1865) xxiii-xiv.
[169] Nuyens geciteerd door Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken', 274.
[170] Kernkamp, 'Willem van Oranje', 93.

interpretatie van de gebeurtenissen in de late zestiende eeuw werd bij hem bepaald door dit beeld en zijn calvinistische levensovertuiging.

Er was rond 1860 nog nauwelijks katholieke historiografie over de Nederlandse Opstand. Vóór 1798 kon het katholieke beeld van de Opstand immers niet openbaar gemaakt worden[171], zo daar al behoefte aan was onder katholieke Nederlanders. De eerste die publiceerde over het katholieke beeld van de Opstand was kerkgeleerde J.W.L. Smit (1826-1887). Tussen 1859 en 1861 schreef hij een serie artikelen in *De Katholiek* waarin hij betoogde dat de Nederlandse clerus en de martelaren van Gorcum in het bijzonder zich niet gedragen hadden als verraders van het nationale belang, zoals ze tot dan toe afgeschilderd waren.[172] Zijn betoog was dat historisch onderzoek gebaseerd moest zijn op feiten en niet op anti-katholieke gevoelens. Robert Fruin nam deze handschoen op en publiceerde in 1865 zijn studie naar de Gorcumse martelaren in *De Gids*.[173]

In protestantse interpretaties van de Nederlandse Opstand werd er weinig ruchtbaarheid gegeven aan de geschiedenis van de martelaren van Gorcum en in het algemeen de protestantse agressie tegenover katholieken in de late zestiende eeuw. Robert Fruin verwoordde hoe moeilijk het was om in 1865 een evenwichtig beeld van de late zestiende eeuw te schetsen: 'Geen wonder dat ons volk de geschiedenis van den opstand tegen Spanje maar onvolledig kent. Onze protestantsche geschiedschrijvers achten zich niet geroepen om de wandaden, die de opstandelingen gepleegd hebben, breed uit te meten: met eene algemeene aanduiding en een woord van afkeuring gaan zij zulke tooneelen voorbij.'[174] Vervolgens riep Fruin het katholieke

[171] Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten*, 5. In 1798 werd de Staatsregeling afgekondigd, de eerste grondwet van Nederland naar Frans voorbeeld. Voor de katholieke emancipatie was van belang dat de scheiding van kerk en staat werd vastgelegd, alsmede gelijkheid voor de wet van alle (mannelijke) burgers.
[172] *De Katholiek* 35 (1859) 222-263; 37 (1860) 327-340; 40 (1861) 211-238.
[173] R. Fruin, 'De Gorcumsche martelaren', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel II (Den Haag 1900) 277-335, aldaar 279, noot 1.
[174] Fruin, 'De Gorcumsche martelaren', 277.

deel van de bevolking op om de katholieke geschiedenis op papier te zetten: 'Wij hopen, dat eerlang een katholiek de taak op zich nemen zal, om uit het oogpunt zijner Kerk, maar zonder blind vooroordeel, de geschiedenis van ons volk te beschrijven'.

Fruin kon niet weten dat deze handschoen al opgenomen was zonder zijn aansporing. En wel door de katholieke arts-historicus W.J.F. Nuyens (1823-94). De publicatie van het fel pro-protestantse en zeer populaire werk van John Motley *De opkomst van de Nederlandsche Republiek* (voor het eerst van het Amerikaans naar het Nederlands vertaald in 1859) was voor hem de directe aanleiding geweest om een katholieke tegenaanval in te zetten op het protestantse beeld met zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* (1865-70). Motley's werk was bijzonder populair geworden omdat het de indruk maakte een objectieve weergave van de Nederlandse Opstand te zijn, maar tegelijkertijd zo leesbaar (en subjectief) was als een literaire interpretatie. Nuyens' *Geschiedenis* verscheen een paar maanden na Fruins *Gids*-artikel. Nuyens probeerde een *counter memory* te creëren. Het is vooral dankzij Nuyens' werk geweest dat 'de katholieke opvatting over het Nederlands verleden geïntegreerd [werd] in een overkoepelende nationale geschiedenis'.[175] Nuyens heeft voor het eerst met historisch-wetenschappelijk onderzoek aangetoond 'hoe vele Protestantsche geschiedschrijvers de verkeerdheden, door hunne partij begaan, vergoelijken of verzwijgen en daarentegen de fouten der tegenstanders breed uitmeten'.[176]

Het beeld dat Nuyens schetste week op een aantal belangrijke punten af van het protestantse beeld. Ten eerste was er de waardering voor Filips II. Was Filips voorheen een 'afgrijslijk tiran', Nuyens stelt daartegenover dat 'het ongelijk minstens evenzeer aan den kant van Oranje was, die den vrede niet begeerde'. Filips had volgens Nuyens het recht aan zijn kant. Ten tweede was de waardering voor Willem van Oranje diametraal vergeleken met het protestantse beeld van hem als *vader des vaderlands*.

[175] Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 203.
[176] Kernkamp, 'Willem van Oranje', 103-4.

Zoals Nuyens het zelf stelde: 'het karakter, de beweegredenen van Willem van Oranje zijn allerbelangrijkst ter rechte waardeering van den nederlandschen opstand'. Oranje was in de ogen van Nuyens 'een man van buitengewone begaafdheden, maar eer- en heerschzuchtig in den hoogsten graad; een type dier hoogmoedige, groote vasallen, zooals de XVIe eeuw ze nog heeft gekend, die slechts noode voor het koninklijk gezag het hoofd bogen; die niet aarzelden den teerling te werpen, om het schavot of de macht in den Staat'.[177]

Nuyens' katholieke interpretatie van de Nederlandse Opstand (en met name het beeld van Willem van Oranje) leed volgens Fruin toch teveel aan 'partijdigheid'.[178] Fruins wens om de historiografie te laten tonen wat Nederlanders verbond, in plaats van scheidde, werd in zijn ogen teveel geweld aangedaan door de negatieve waardering van Nuyens voor Willem van Oranje. In plaats van een open discussie die tot eensgezindheid moest leiden, ging de polemiek uit de jaren 1860 vooral over de verschillen tussen katholieken en protestanten. Maar uiteindelijk heeft Fruins streven naar onpartijdigheid wel mede geleid tot een historiografisch emancipatieproces. Daarin speelde de ervaringen met de polemiek over de Nederlandse Opstand een belangrijke rol: 'de disharmoniërende effecten van de open strijd die katholieke en calvinistische historici voerden, konden slechts door zelfstandig historisch onderzoek teniet worden gedaan'.[179] Dit proces ging gelijk op met de vestiging van geschiedenis als zelfstandig vak aan de universiteiten.

Kenmerkend voor het uit elkaar groeien van de (wat later is gaan heten) erfgoedbenadering en de historisch-wetenschappelijke benadering van het verleden is de houding van Fruin ten opzichte van de romans van Anna Bosboom-Toussaint. Fruin schreef in 1860 in zijn recensie van Motley's *Geschiedenis Der Vereenigde Nederlanden* nog waarderend: 'Het zijn de historische romans van Mevrouw Bosboom-Toussaint, aan wie de eer toekomt van de aandacht van het publiek in die mate op dit tijdvak

[177] Nuyens, *Geschiedenis,* respectievelijk 5 en 16, 26 en 73.
[178] Tollebeek, *De toga*, 39.
[179] Ibidem, 43.

gevestigd te hebben. Niet alleen als verdichting, ook als historische studie hebben zij groote waarde; zij kenmerken zich door eene oorspronkelijke opvatting van den geest des tijds, die aanleiding tot denken en tot onderzoeken geeft. [...] De romancière heeft getoond, hoe merkwaardig voor onze geschiedenis dit tijdvak geweest is.'[180] In 1860 was Fruin nog bereid om mee te gaan in Bosboom-Toussaints interpretatie van het tijdvak, en in 1860 was hij ook nog tamelijk positief over Motley's interpretatie van de Nederlandse Opstand. Maar na de ervaringen met Nuyens en zijn overtuigende weerlegging van Motley was Fruin veel kritischer over de grens tussen literatuur en geschiedenis. En daarmee ook over de grens tussen partijdige geschiedenis en onpartijdige geschiedenis, want '[b]eide groepen weerhielden de geschiedenis ervan zich tot een vrije wetenschap te ontwikkelen: de eerste [de literatoren] door de waarheid ondergeschikt te maken aan de literaire waarde; de tweede [de partij-historici] door de waarheid slechts te erkennen als zij samenviel met de waarheid van de eigen partij of geloofsovertuiging'.[181] In 1867 en 1884 verweet Fruin Bosboom-Toussaint dan ook de 'juiste tekening' aan de 'schitterende kleur' op te offeren.[182]

[180] R. Fruin, 'Motley's Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden', *De Gids* 1 (1862) 514-566, aldaar 535.
[181] Tollebeek, *De toga*, 45-6.
[182] Ibidem, 45.

6 CONCLUSIE

Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens stellen in hun bundel *Het zoet en het zuur*: 'De negentiende-eeuwse herdenkingen waren sterk geschiedwetenschappelijk van aard. Uiteraard werd weleens verwezen naar de tijd waarin de viering plaatsvond en zeker werd het verleden ten voorbeeld gesteld aan het heden, maar het ging uiteindelijk toch om een herdenking van het verleden. De geschillen uit het heden werden in termen van het verleden uitgevochten. Pas bij de Willem van Oranje-herdenking van 1933 is daarin een verschuiving waar te nemen.'[183] Dorsman, Jonker en Ribbens betogen dat na 1933 het verleden vooral een aanleiding was om over het heden te spreken, in tegenstelling tot de negentiende eeuw waarin er nog een bredere historische cultuur was waarin historische argumenten gebruikt werden om conflicten in het heden uit te vechten.

In deze scriptie heb ik duidelijk gemaakt dat die historische argumenten sterk gekleurd waren door de maatschappelijke achtergrond van de auteur: katholieken, protestanten en liberalen kozen historische argumenten die van pas kwamen in hun betoog. En ik heb tevens laten zien dat die historische argumenten niet los gezien kunnen worden van hun functies: de paus wilde de aandacht afleiden van het gezaag aan zijn stoelpoten door Garibaldi c.s., de Nederlandse katholieke clerus wilde vooral het hoofd niet boven het maaiveld steken en geen conflicten met de protestanten, mevrouw Bosboom-Toussaint wilde laten zien dat de verlossing komt voor "ware" protestantse christenen, de liberalen grepen terug op de vermeende vrijheidslievendheid en orangistische *roots* van de Opstand. De historische argumenten in de negentiende eeuw moeten dus niet verward worden met historische argumenten zoals ze nu in het wetenschappelijke veld begrepen worden.

[183] Dorsman, Jonker en Ribbens, *Het zoet*, 11-2.

De geschiedenis als wetenschap kwam pas op toen de polemiek rond de interpretatie van de Nederlandse Opstand duidelijk maakte dat de negentiende-eeuwse historische cultuur met zijn herdenkingen, artikelen en pamfletten sterk bepaald werd door de behoefte van mensen om het verleden in te zetten in dienst van het heden. Met andere woorden, de benadering van het verleden was tot ver in de negentiende eeuw vooral een erfgoedbenadering, al is het gebruik van de term "erfgoedbenadering" een anachronisme voor de negentiende eeuw. In plaats van de formulering van Dorsman, Jonker en Ribbens is het dus wellicht juister om met P.B.M. Blaas te stellen dat in de negentiende eeuw conflicten uit het heden opgelost werden met interpretaties van het verleden die weinig aandacht besteedden aan de verschillen tussen heden en verleden.[184] In het eerste hoofdstuk citeerde ik David Lowenthal al die stelde dat vóór de problematisering van de band tussen heden en verleden 'past motives and events were explained in the same terms as those of today'.[185]

Dat maakte het mogelijk dat een schrijfster als Anna Bosboom-Toussaint in haar roman *Leycester in Nederland* stelde dat ze het verleden "ontdekte" in plaats van zelf schiep. Zij zag het verleden als een geheim dat ze ontrafelde. En de drijfveer van het verleden was verlossing: de verlossing waar christenen op mogen rekenen als ze het juiste innerlijke christelijke leven leiden. Het enthousiast-protestantse volk haalt Leycester binnen als verlosser, als een nieuwe Gideon. Maar hij kan het Nederlandse volk uiteindelijk niet redden omdat hij niet het ware christendom praktiseerde: zijn innerlijk leven was niet een continu gebed. De verlossing van het Nederlandse volk komt pas op het moment dat zij zich losmaakt uit vreemde handen en overheersing. De voorspoed en welvaart uit de Gouden Eeuw is te danken aan verlossing voor de mensen door de keuze voor het protestantse geloof en verlossing van de natie door losmaking van vreemde machten. Uiteindelijk was het daarmee Gods hand die de geschiedenis stuurde en het Nederlandse volk beloonde voor de juiste keuzes. Bij Bosboom-

[184] Zie noot 148 in het hoofdstuk 5.
[185] Zie noot 11 in het hoofdstuk 1.

Toussaint werd duidelijk dat het negentiende-eeuwse Réveil-denken hoop gaf voor de toekomst van Nederland in de negentiende eeuw.

Bij de martelaren van Gorcum en de Bedevaartskerk werd zichtbaar dat er twee katholieke interpretaties van de Nederlandse Opstand waren: de Rooms-pauselijke interpretatie en de meer gematigde visie van de katholieke clerus. Beide groepen hadden een eigen belang bij zijn interpretatie van de Opstand. De paus was druk bezig zijn wereldlijke gezag te redden in de strijd tegen Italiaanse nationalisten als Garibaldi, terwijl de katholieke elite liefst zo onopvallend mogelijk bleef in de Nederlandse maatschappij. De Nederlandse Opstand was voor de katholieken niet de opmars naar de Gouden Eeuw zoals het bij protestanten als Bosboom-Toussaint werd geïnterpreteerd, maar eerder de opmars naar een paar honderd jaar onverdraagzaamheid, onderdrukking en slachtofferschap. Dat bleek ook uit de oprichting van de Bedevaartskerk, waar het lijden van de martelaren uiteraard centraal stond. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen de Nederlandse katholieken in een nationalistische spagaat terecht: aan de ene kant moesten zij benadrukken dat ze net zoveel recht hadden om Nederlander te zijn als protestanten, aan de andere kant werd voor iedereen duidelijk dat de periode waar de protestanten met de meeste trots aan terugdachten – de Nederlandse Opstand tegen Spanje – voor katholieken niet diezelfde functie had. De polemiek uit 1868-69 bracht die tegenstelling aan het licht.

Directe aanleiding voor de polemiek tussen liberalen, protestanten en katholieken waren de initiatieven voor het monument voor graaf Adolf in Heiligerlee. Voor de initiatiefnemers was de slag bij Heiligerlee in 1568 het moment waarop de Nederlandse natie zich voor het eerst succesvol ontworstelde aan de overheersing van een vreemde macht. De Nederlandse Opstand was in de ogen van de liberalen een vrijheidsoorlog. Met de overwinning in Heiligerlee begon ‘onzen roem in de geschiedenis, ons aanzien onder de volken van Europa, onzen voorspoed en ons welvaren…’ zoals Fruin het

zag.[186] Ook de Nassaus waren in deze interpretatie vooral Nederlanders. Hier stond de Nederlandse Opstand volledig in dienst van de Nederlandse natie: de gestorven Adolf van Nassau en zijn broers Lodewijk en Willem streden in deze interpretatie vooral voor een vrij Nederland, vrij van vreemde overheersing. De Oranjes waren vaderlandslievende vrijheidsstrijders.

In deze scriptie is duidelijk geworden hoe drie *lieux de mémoire* van drie verschillende groepen in de Nederlandse samenleving elk een eigen interpretatie en functie hadden. De interpretaties lopen nogal uiteen. Het maakt duidelijk dat je bij het bestuderen van historische interpretaties altijd moet oppassen er 'een geldigheidsgehalte aan toe te willen kennen' en dat je ze moet benaderen 'met uitdrukkelijke inachtname van de zegsman'.[187] Deze scriptie heeft duidelijk gemaakt dat de interpretatie van de geschiedenis in de negentiende eeuw sterk te maken had met de identificatie met een bepaalde maatschappelijke groep. En het heeft duidelijk gemaakt dat door die specifieke functies van het erfgoed voor specifieke maatschappelijke groepen de interpretatie van de geschiedenis niet onbetwist is. Of beter gezegd: dat *erfgoed* nooit onbetwist is. Want zodra erfgoed onbetwist is, loopt het het risico om vergeten te worden: 'One of the paradoxes of collective remembrance may be that consensus ("we all recollect the same way") is ultimately the road to amnesia and that it is ironically a lack of unanimity that keeps some memory sites alive.'[188]

Dit is de paradox van de geschiedenis van de Nederlandse Opstand anno 2009. Er worden geen pamfletten meer over het erfgoed van de Nederlandse Opstand geschreven, er staan geen boze brieven meer in de krant van protestanten die beledigd zijn dat katholieken te negatief geschreven hebben over onze "vader des vaderlands" Willem van Oranje of van katholieken die boos zijn dat Filips II door onoplettende

[186] Zie noot 135 in hoofdstuk 4.
[187] J. Leerssen, 'Over nationale identiteit', *Theoretische Geschiedenis* 15 (1987/88) 417-30, aldaar 425.
[188] A. Rigney, 'The dynamics of remembrance: texts between monumentality and morphing', in: Astrid Erll en Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008) 346.

protestanten "tiran" genoemd is, er wordt niet meer gescandeerd 'Als Alberdingk niet vlagt, Dan smijten w'em in de gracht.'[189] Wij identificeren onszelf tegenwoordig niet meer primair als katholiek, protestant of liberaal. We zijn allemaal Nederlanders geworden en leven met een beeld van de Nederlandse Opstand dat gefragmenteerd is. Jan Romein schreef al in 1939 dat het beeld van de Opstand door de verwetenschappelijking en specialisatie van het historisch onderzoek zo ingewikkeld was geworden dat het eenduidige beeld van de katholieken, protestanten en liberalen was opgelost in een 'nevelwolk van opvattingen'.[190] De polemiek over de Nederlandse Opstand in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het ontstaan van Nederland als één natie. En dankzij die polemiek heeft zich een wetenschappelijke historische traditie ontwikkeld, waardoor de erfgoedbenadering van de geschiedenis definitief gescheiden is van de historische benadering van de geschiedenis.

[189] Dit werd geroepen op 1 april 1872 toen J.A. Alberdingk Thijm weigerde om mee te doen met de herdenking van de inname van Den Briel. Er was een opstootje op de stoep van Thijms Amsterdamse grachtenhuis. Projektgroep 'Alberdingk Thijm' van het Instituut Nederlands der Katholieke Universiteit te Nijmegen (ed.), *J.A. Alberdingk Thijm. Een keuze uit zijn werk* (Zutphen z.j. [1972]) 203.
[190] J. Romein, 'Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand', in: idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays* (Amsterdam 1971) 147-162.

7 NASCHRIFT – DE NEDERLANDSE OPSTAND ANNO 2009

'Nog staat onze Natie, moedig en fier, onder de volkeren der aarde, gering in omvang, glorierijk door eene geschiedenis, gelijk niet één ander volk bezit, magtig door vrije instellingen en door eerbied voor wet en orde, voor Koning en God... Maar zal onze Natie blijven staan? Zal 't in 1968, 72, 73 weder feest zijn aan Maas- en Scheldeboorden, bij Hunse en Eems, en vooral, waar nu de jeugd het "Wilhelmus" jubelt?'[191] Deze vraag stelde predikant en theoloog Petrus Hofstede de Groot tijdens de plechtigheid bij de onthulling van het monument voor graaf Adolf in Heiligerlee in 1873. De natie is blijven staan. Maar aan de herdenkingen en vieringen van gebeurtenissen rond de Nederlandse Opstand is wel het een en ander veranderd sinds 1873.

Anno 2009 zijn de herdenkingen en monumenten over de Nederlandse Opstand vooral regionaal georiënteerd. Op 3 oktober staat Leiden op z'n kop en komen alle zelfverklaarde Leidenaren terug naar hun stad om het Leids Ontzet mee te vieren met kroegentochten en door haring, hutspot en wittebrood te eten. Op 8 oktober viert Alkmaar zijn ontzet met kermis, optochten en het eten van een zuurkoolmaaltijd. Den Briel viert op 1 april de val van "Alva's bril": in 2009 nog met een dagvullend programma met gekostumeerde inwoners en een toneelstuk dat eindigde met de ophanging van de Spaanse commandant. Deze regionale feesten zijn meestal negentiende-eeuwse *invented traditions* die door stedelijke elites gebruikt werden om 'stedentrots, historisch besef en lokale identiteit' op te poetsen met eeuwenoud lijkende tradities.[192] Jan Blokker bromde in 2006 nog op z'n Blokkers in zijn boekje *Waar is de Tachtigjarige Oorlog gebleven?* dat het zo jammer was dat er geen nationaal erkende feestdag is waarin wij Nederlanders de Tachtigjarige Oorlog herdenken.

[191] Hofstede de Groot, *Gedenkboek van Heiligerlee*, 16-7.
[192] De Vries, 'Verzonnen traditie', 27.

Blokker concludeerde echter optimistisch dat de lokale feesten voldoende waren om althans nog een beetje herinnering aan de periode te houden.[193]

Het enthousiasme en de felle polemiek uit de negentiende eeuw over de Nederlandse Opstand zijn verdwenen. In hoofdstuk 1 heb ik kort stilgestaan bij een aantal mogelijke oorzaken hiervoor. Als je dit vaststelt, kun je je afvragen hoe je het erfgoed van de Nederlandse Opstand doorgeeft aan een publiek dat ten eerste niet een historische traditie (*invented* of niet) met de paplepel ingegoten heeft gekregen, en ten tweede voor zijn hedendaagse identiteit niet afhankelijk is van deze periode. Ernst Kossmanns "emotionele lading" met betrekking tot de Nederlandse Opstand is verdwenen. Er is dankzij het werk van wetenschappers wel een grote hoeveelheid kennis over de Nederlandse Opstand bij gekomen. Maar slechts een enkeling (historicus, geïnteresseerde leek) zal die wetenschappelijke kennis tot zich nemen.

Op de website van het promotiebureau van de Nederlandse geschiedenis, Anno.nl, krijgt de Nederlandse Opstand uiteraard aandacht.[194] Anno heeft ervoor gekozen om een aantal thematische invalshoeken te belichten (de opkomst van universiteiten, het gebruik van huurlingenlegers, tolerantie) en tegelijkertijd de politieke en militaire mijlpalen te beschrijven. Er is geen sprake meer van zwart-wit beelden in goed en kwaad; Alva en Filips zijn niet meer de boosaardige tirannen en Willem van Oranje is niet meer de vader des vaderlands van onbesproken gedrag en puur vaderlandslievende intenties. Anno schetst het beeld van de Nederlandse Opstand vooral met behulp van teksten en van afbeeldingen van de *usual suspects*: schilderijen van Alva en Willem van Oranje, zestiende-eeuwse gravures van Frans Hogenberg.

Het grote publiek, dagjesmensen, toeristen, "nieuwe Nederlanders" en schoolkinderen die het toekomstige Nationaal Historisch Museum volgens de plannen moeten gaan

[193] J. Blokker, *Waar is de Tachtigjarige Oorlog gebleven?* (Amsterdam 2006) 111.
[194] Het thema De Opstand is te vinden op de website van Anno: http://www.anno.nl/index.cfm/siteid/105D154C-1AA0-1E4C-B367F1F4D569D96D/pageid/28CC946C-D660-9EA7-3CEC5DEAEE810841/thema/FFFC4C6B-F763-551F-1293573D6083E3D1/index.cfm (geraadpleegd 13 juni 2009).

bezoeken, zullen ook een interpretatie van de Nederlandse Opstand te zien krijgen. Maar dan wel de ontmythologiseerde Nederlandse Opstand; niet de Nederlandse Opstand zoals ze naar voren kwam in de cases uit deze scriptie, de negentiende-eeuwse interpretaties die de inzet waren van maatschappelijke groepen en van natievorming. De paradox is natuurlijk dat de ontmythologisering ervoor heeft gezorgd dat die emotionele lading waar Kossmann het over had, niet meer automatisch aanwezig is. Waardoor de museummakers van het NHM voor de lastige taak staan: de verhalen uit de geschiedenis aan het publiek vertellen zonder de mogelijkheid om de grote, mythische en emotioneel-geladen verhalen klakkeloos opnieuw te vertellen. Er is een her-waardering en her-interpretatie nodig.

Een mooi voorbeeld van zo'n her-waardering en her-interpretatie van erfgoed is te zien in het Teutoburgerwald waar in 2009 met allerlei projecten de tweeduizendjarige verjaardag wordt gevierd van de Arminius/Hermann-mythe.[195] Dit jaar is Hermann definitief van zijn heldenstatus als grondlegger van de Duitse natie ontdaan. Hij is van grondlegger van de natie tot kinderfantasie geworden. Omdat de Duitsers sinds 1945 een streep hebben gezet onder hun nationalistische, oorlogszuchtige en raciale verleden, zijn de oorlogssymbolen van Hermann opnieuw geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld in een kunst- en werkgelegenheidsproject in Kalkriese: de veldtekens die bij de mythologische, oorlogsvoerende Hermann hoorden, zijn omgevormd tot vredestekens. Oorlogssymbolen zijn vredessymbolen geworden.

Een museum kan met behulp van het gebouw, met objecten en media een ervaring oproepen en een beeld creëren: de 'historische verbeelding' zoals het door het NHM zelf genoemd wordt.[196] Wat de bezoeker van die ervaring meeneemt of met welk beeld

[195] Zie onder andere het artikel in *Trouw*, 'Na 2000 jaar valt Hermann van zijn sokkel', 11 juni 2009 (te lezen op http://www.trouw.nl/nieuws/europa/article2783820.ece/Na_2000_jaar_valt_Hermann_van_zijn_sokkel_.html geraadpleegd 13 juni 2009) en VPRO's */Geschiedenis nieuws*, 'Hermann valt definitief van Duits voetstuk, Verhaal rondom grondlegger Duitse identiteit berust op mythes', 12 juni 2009 (te lezen op: http://geschiedenis.vpro.nl/artikelen/42096849/ geraadpleegd 13 juni 2009).
[196] Bijvanck en Schilp, *Pamflet*.

van de Nederlandse Opstand hij of zij uit het NHM stapt, is tegenwoordig niet meer afhankelijk van de emotionele lading van een betwiste religieuze of nationale identiteit zoals nog wel zichtbaar werd in de cases die in deze scripties zijn behandeld. Een katholieke bezoeker van het NHM zal anno 2009 geen boze brief naar de krant sturen als Willem van Oranje toch als vader des vaderlands wordt voorgesteld.

Ondanks dat het verleden een vreemd land is, om L.P. Hartley en David Lowenthal te parafraseren, moet er toch een *common ground* tussen verleden en heden gevonden worden om überhaupt tot leven te komen. Die gezamenlijkheid kan liggen in twee dingen: emotie en ervaring. Door de emoties van mensen tóen zichtbaar te maken (bijvoorbeeld door het ontsluiten van getuigenverhalen[197]), kan de museumbezoeker toch die emotionele lading van de Nederlandse Opstand meemaken. Hoe was het voor mensen om in het belegerde Leiden van 1574 te wonen; hoe werd de inval van de legers van Lumey ervaren door de inwoners van Brielle in 1572; hoe reageerden de Alkmaarders toen bekend werd dat de Spanjaarden vertrokken op 8 oktober 1573? De ervaringen van mensen uit de late zestiende eeuw zijn niet meer terug te halen. Maar ze kunnen wel inleefbaar gemaakt worden door vergelijkingen met ervaringen van nu. Tot het Goede Vrijdagakkoord van 10 april 1998 waren katholieken en protestanten met elkaar in oorlog in Noord-Ierland. Tot ver in de jaren 1980 voerden soennieten en sjiieten strijd in Jemen. De recente oorlog in Irak verliep langs soennitische versus sjiitische scheidslijnen. In India braken in 2002 rellen uit tussen moslims en hindoes. En zo zijn er vele vergelijkingen te bedenken die de ervaringen uit de late zestiende eeuw dichterbij kunnen brengen.

Vergelijkingen als deze zijn nooit eenvoudig en gaan nooit helemaal op. Wat ze wel duidelijk kunnen maken is dat religie nooit de enige kathalysator van geweld is, zoals religie dat ook niet was tijdens de Nederlandse Opstand. Getuigenverklaringen gaan altijd wat mank omdat ze herteld moeten worden, overgezet moeten worden naar

[197] Judith Pollmann heeft een groot aantal getuigenverklaringen uit de periode 1566-84 en bronnen met getuigenverklaringen ontsloten in haar artikel 'De gemeente', 33-49.

modern Nederlands en op de een of andere manier ontsloten moeten worden (door middel van teksten, audio of multimediaal). Maar wat het dichterbij brengen van de emoties en de ervaringen duidelijk kunnen maken, is dat het verleden misschien helemaal niet zo'n vreemd land is als het op het eerste gezicht lijkt.

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

z.a., *Gedenkboek van Heiligerlee. De onthulling van het monument te Heiligerlee, in tegenwoordigheid van Z.M. den Koning, den 23 mei 1873* (Groningen 1873).

z.a., *Programma der feestelijkheden, die zullen plaatsgrijpen bij gelegenheid van het leggen van den eersten steen voor het op te rigten monument, ter herinnering aan de overwinning, voor 300 Jaren te Heiligerlee op Spanje behaald en het roemrijk sneuvelen van Graaf Adolf van Nassau, op den 23sten Mei 1568, van 21 tot 24 mei 1868* (Winschoten 1868).

Alberdingk Thijm, J.A., *Het derde eeuwfeest der Overwinning bij Heiligerlee. Openlijk schrijven aan de Amsterdamsche "subcommissie"* (Amsterdam 1868).

Alberdingk Thijm, J.A., *Het tiende Nederlandsch Letterkundig Kongres, Een schrijven, gericht aan Dr. W.J.A. Jonckbloet, voorzitter van het Kongres door zijn medelid J.A. Alberdingk Thijm* (Amsterdam 1868).

Bosboom-Toussaint, A.L.G., *Leycester in Nederland* (Rotterdam 1899 [1846]).

Bosboom-Toussaint, A.L.G., *Gideon Florensz* (Amsterdam 1855).

Bosboom-Toussaint, A.L.G., *Frits Millioen en zijne vrienden* (Amsterdam 1868).

Brouwers, J.W., *Antwoord aan den Heer Groen van Prinsterer op zijn "Heiligerlee en Ultramontaansche kritiek"*, deel I en II (Amsterdam, tweede druk, 1868).

Brouwers, J.W., *De heeren Fruin in "de Gids", Jonckbloet in de Tweede Kamer en Groen in zijne Derde brochure over Heiligerlee* (Rotterdam 1869).

Fruin, R., 'Motley's geschiedenis der Vereenigde Nederlanden', *De Gids* (1862) 514-566.

Fruin, R., 'De overwinning bij Heiligerlee', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel II (Den Haag 1900) 84-110.

Fruin, R., 'De Gorcumsche martelaren', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel II (Den Haag 1900) 277-335.

Fruin, R., 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller (eds.), *Robert Fruin's Verspreide Geschriften, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, deel I (Den Haag 1900) 22-48.

Heij, D.E., *J.W. Brouwers, R.C. Priester, Ridder der Eikenkroon enz., om zijne "De Nederlanden en de gevierden te Heiligerlee", voor de vierschaar der historiesche waarheid gedaagd* (Rotterdam 1868).

Jonckbloet, W.J.A.,

Nuyens, W.J.F., *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, deel I (Amsterdam 1865).

Nuyens, W.J.F., *De Nederlandsche beroerten der XVIe eeuw, uit een Katholiek oogpunt beschouwd. Andwoord aan Prof. R. Fruin, Prof. J. van Vloten en Dr. M. van Deventer* (Amsterdam 1868).

Nuyens, W.J.F., *De Ultramontaansche kritiek. Antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer. Een verweerschrift* (Haarlem 1868).

Tengnagel, R.J.M., *De slag bij Heiligerlee herdacht in 1868. Eene bladzijde uit de geschiedenis des vaderlands* (Oude Pekela 1868).

Vloten, J. van, De *Nederlandsche Opstand der 16e en de Nederlandsche katholieken der 19e eeuw. Bemiddelend wederwoord aan Dr. W.J.F. Nuyens* (Deventer 1868).

Zilversmidsjongen [pseudoniem van J.W. Brouwers], *Het antinationale nationale monument. Vijf Roskamgedichten der hoofdkommissie en den plaatselijke kommissiën aangeboden* (Amsterdam 1868).

Zilversmidsjongen [[pseudoniem van J.W. Brouwers], *Het antinationale nationale monument. "Wat honderden van onderteekenaren, Antionationaal verklaren". Lierzang opgedragen aan een fabriekant van goud- en zilverwerken* (Amsterdam 1868).

Literatuur

z.a., *Monument Graaf Adolf: Rijksmonument ter nagedachtenis aan de Slag bij Heiligerlee* (Rijksgebouwendienst directie Noord, Groningen 1997).

Aalders, W., *Revolutie en Réveil 1789-1989* (Den Haag 1989).

Beliën, H. en G.J. van Setten, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991 [2000]).

Bijvanck, V. en E. Schilp, *Pamflet Nationaal Historisch Museum* (Arnhem 2008).

Blaas, P.B.M., 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900', in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984).

Blaas, P.B.M., 'The touchiness of a small nation with a great past: the approach of Fruin and Blok to the writing of the history of the Netherlands', in: A.C.Duke en C.A. Tamse (eds.), *Clio's mirror. Historiography in Britain and The Netherlands*, deel VIII (Zutphen 1985) 133-161.

Blaas, P.B.M., *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden* (Hilversum 2000).

Blaas, P.B.M., 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels (eds.), *De palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 143-157.

Bloemendal, J., 'Van rebel tot vader des vaderlands. Willem van Oranje in de vroegmoderne literatuur', in: J. Bloemendal en P.J. Smith, *De muze en de mythe. Over de literaire verwerking van het verleden* (Amersfoort 2007) 57-68.

Blokker, J., 'Telkens op een schone lei', in: K. Fens, *Geschiedenis zonder verleden* (Amsterdam 1990) 42-3.

Blokker, J., *Waar is de Tachtigjarige Oorlog gebleven?* (Amsterdam 2006).

Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', in: idem, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Nijmegen 1989) 262-283.

Bornewasser, J.A., 'Groen en de roomsen', in: idem, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Nijmegen 1989) 357-361.

Bosboom, Nz.J., *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E. J. Potgieter* (Rotterdam 1913) 104.

Bouvy, J.C.M., *Idee en werkwijze van mevrouw Bosboom-Toussaint* (Rotterdam 1935).

Brink, J. ten, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (Amsterdam 1897).

Carasso, D. (ed.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in negentiende-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* (Amsterdam 1991).

Delen, M.A.D., M.J.M. Hageman en C.G. Weijers, 'De Prins is dood. Leve de dode prins! De Oranje-herdenking van 1884', in: E.O.G. Haitsma Mulier, en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984).

Dijk, S. van, 'A.L.G. Bosboom-Toussaint vs George Sand, heldin en anti-heldin', *Bulletin geschiedenis, kunst en cultuur* 4 2 (1995) 67-82.

Doorn, J., *Landvoogd Leicester, Robert Dudley 1533-1588* (Zaltbommel 1992).

Dorsman, L, Jonker, E. en Ribbens, K., *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).

Dubois, O.W., 'Historische werkelijkheid en verlossingsidee in de Leicester-cyclus van mw A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886), in: G.J. Schutte (ed.), *De geschiedenis aan het volk verteld. Populaire protestants-christelijke geschiedschrijving in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum 2008) 63-78.

Dubois, O.W., 'Geloof, geschiedenis en literatuur. Over de Leycester-cyclus van mw A.L.G. Bosboom-Toussaint', *In de waagschaal* 23 14 (1994) 24-29.

Dunk, von der, H.W., *In het huis van de herinnering. Een cultuurhistorische verkenning* (Amsterdam 2007)

Dunthorne, H., 'Dramatizing the Dutch Revolt. Romantic history and its sixteenth-century antecedents', in: J. Pollmann en A. Spicer (eds.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alistair Duke* (Leiden/Boston 2007) 11-31.

Folkers-Loosjes, E.J., 'Een gids voor de historie: over het laatste Leycester-verhaal', *Voortgang* 11 (1990) 85-116.

François, E. en Hagen Schulze, 'Das emotionale Fundament der Nationen', in: M. Flacke (ed.), *Mythen der Nationen. Ein Europäisches Panorama* (München 1998) 17-32.

Groot, F., 'De strijd rond Alva's bril. Papen en geuzen bij de herdenking van de inname van Den Briel 1572-1872', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 161-81.

Hartley, L.P., *The Go-Between* (Londen 1953).

Hersbach, G., 'Door de eigen historie buitenspel gezet: de lotgevallen van de martelaren van Gorcum', *Antropologische verkenningen* 13 1 (1994) 18-34.

Heuven-van Nes, van, E., A.-M. van Schaik en M.E. Spliethoff (eds.), *Monumenten voor Nassau en Oranje* (Rotterdam 2004).

Hobsbawm, E. en T. Ranger (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

Huizinga, J., 'De beteekenis van 1813 voor Nederland's geestelijke beschaving', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1912-13* (Leiden 1912-13) 25-46.

Janssen, A.E.M., 'Prins Willem van Oranje in het oordeel van tijdgenoten', in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984).

Janssen, E.A.M., 'A "trias historica" on the Revolt of the Netherlands: Emanuel van Meteren, Pieter Bor and Everhard van Reyd as exponents of contemporary historiography', in: A.C.Duke en C.A. Tamse (eds.), *Clio's mirror. Historiography in Britain and The Netherlands*, deel VIII (Zutphen 1985) 9-30.

Kernkamp, G.W., 'Willem van Oranje in de geschiedschrijving van de eerste helft van de negentiende eeuw' (samenstelling van eerder verschenen tekstfragmenten uit

1931), in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (eds.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 91-106.

Kluit, M.E., *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten* (Amsterdam 1970 [1936]).

Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988 [2000]).

Kossmann, E.H., *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden* (Leuven 1994).

Knuvelder, G.P.M., *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (Den Bosch 1968 [1962]).

Lademacher, H., *Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993).

Lancée, J.A.L., 'Oranje's beeld in later ogen', *Maatstaf* 29 8/9 (1981) 38-51.

Leerssen, J., 'Over nationale identiteit', *Theoretische Geschiedenis* 15 (1987/88) 417-30.

Lem, A. van der, 'Den Briel: Sint-Catharinakerk. Watergeuzen veroveren Brielle, 1 april 1572, in: M. Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 25-35.

Leuker, M.T., 'Katholieke en protestantse martelaren in de negentiende-eeuwse literatuur', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112 (1996) 105-128.

Lowenthal, D., *Possessed by the past* (New York 1996).

Lowenthal, D., *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1996 [1997]).

Lowenthal, D., 'Heritage and history. Rivals and partners in Europe', in: R. van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 29-39.

Luursma, E., 'De ontstaansgeschiedenis van het monument voor graaf Adolf van Nassau te Heiligerlee', *De negentiende eeuw* 9 (1985) 1-24.

Margry, P.J., 'De creatie van heilige ruimten in negentiende-eeuws Nederland. Het martelveld te Brielle', in: J.C. Okkema (ed.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen : artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 249-276.

Nierop, H., *Cultuur, samenleving en bestuur. Oranje boven: Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie* (2001).

Nora, P., *Realms of Memory. Traditions, the reconstruction of the French past*, deel II (New York 1997).

Plaat, van der, G.N., 'Willem van Oranje in beeld: van "gezondene Gods om de tyrannye tegen te staen" tot machiavellist zonder religieuze overtuiging', in: E.C. Dijkhof, M.J. van Gent en J.G. Smit (eds.), *Uit diverse bronnen gelicht* (Den Haag 2007) 253-64.

Plas, van der, M., *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Amsterdam 1995).

Pollmann, J., '"De gemeente stond malkander bij." Katholieken en de Nederlandse Opstand', *Leidschrift* 24 1 (2009) 33-49.

Post, P., '"God kijkt niet op een vierkante meter..." of Hobsbawm herlezen', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (eds.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).

Postma, F., 'Willem van Oranje, 1585-1984. Een literatuuroverzicht', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis van Nederland* 99 (1984) 708.

Prinsen, J., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis* (Den Haag 1928 [1916]).

Projektgroep 'Alberdingk Thijm' van het Instituut Nederlands der Katholieke Universiteit te Nijmegen (ed.), *J.A. Alberdingk Thijm. Een keuze uit zijn werk* (Zutphen z.j. [1972]).

Ramakers, J.J.M., 'Velerlei natie: Jonckbloet, Brouwers en Alberdingk Thijm over de betekenis van de Slag bij Heiligerlee voor de vorming van de natie, bij gelegenheid van de 300-jarige herdenking in 1868', in: C.C. van Baalen (ed.), *De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Nijmegen 2007) 121-131.

Reeser, H., *De jeugdjaren van A.L.G. Toussaint 1812-1851* (Haarlem 1962).

Reeser, H., *De huwelijksjaren van A. L. G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen 1985).

Rigney, A., 'Toward Varennes', *New Literary History* 18 1 (1986) 77-98.

Rigney, A., 'The dynamics of remembrance: texts between monumentality and morphing', in: Astrid Erll en Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008) 345-53.

Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag 1953).

Romein, J., 'Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand', in: idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays* (Amsterdam 1971).

Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Siertsema, G., 'Het geloofsmotief in het werk van A.L.G. Bosboom-Toussaint', *Voortgang* 8 (1987) 55-68.

Slechte, H., 'Niederlande. "Durch eigene holländische Kunst angeregt, fühle ich, dass ich Holländer bin"', in: M. Flacke (ed.), *Mythen der Nationen. Ein Europäisches Panorama* (München 1998) 223-247.

Smitskamp, H., 'Rondom Heiligerlee', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 14 (1938) 180-191.

Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).

Swart, K.W., 'The black legend during the Eighty Year's War', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Some political mythologies: papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1975) 36-57.

Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

Tosh, J., *The pursuit of history* (Harlow 2002 [1984]).

Valk, H. de, 'Nationale of pauselijke helden? De heiligverklaring van de martelaren van Gorcum in 1867', *Trajecta* 6 2 (1997) 139-155.

Valk, H. de, 'History canonized: the martyrs of Gorcum between Dutch nationalism and Roman universalism (1864-1868), in: J. Leemans (ed.), *More than a memory: the*

discourse of martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity (Leuven 2005) 373-393.

Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (proefschrift Universiteit Groningen, 1992).

Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Nijmegen 1999) 97-175.

Vries, B. de, 'Verzonnen traditie. Het ontzet van Leiden en Alkmaar', *Geschiedenis Magazine* 41 5 (2006) 26-30.

Vroom, W., 'De martelaren van Gorcum', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995) 147-163.

Wesseling, H.L., *Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam 1995).

Wessels, L.H.M., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1996).

White, H., 'The historical text as literary artefact', in: R.H. Canary en H. Kozicki (eds.), *The writing of history: literary form and historical understanding* (Madison 1978) 41-62.

Zeijden, A. van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn: W.J.F Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).